2 ман. 50 гэп.

Журнал

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку—1958

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(методик мәгаләләр мәчмуәси)

Икинчи бурахылыш

СИГНАЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

АЗӘРБАЙЧАН МӘКТӘБИ

журналына әлавә

1958—Бакы

494.362(077)
А40

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)
Икинчи (18-чи) бурахылыш

3279-66735
894.362(077)
М. Ф. Ахундов адына Азәрбайчан Республика КИТАБХАНАСЫ

„Азәрбайчан мәктәби"

журналына әлавә
Бакы—1958

МҮНДӘРӘЧАТ

Сәһ.

Һ. Балыев—Шакирдләрин инша языларындакы сәһвләрлә мүбаризә йоллары һаггында 3

Ш. Сәфәрова—Грамматика вә әдәби гираәт дәрсләриндә шакирдләрин нитгини нечә инкишаф етдирирәм. 12

М. Мустафаев—VI синифдә Азәрбайчан дили дәрсләриндә әдәби гираәт материалларындан нечә истифадә едирәм. . . . 24

А. Гурбанов—IX синифдә бәдии әсәрләрин дилинин өйрәнилмәсинә даир 32

Ю. Зейналов—I синифдә шакирдләри савад тә'лиминә нечә һазырламалы 42

И. Абдуллаев—Рус мәктәбләриндә Азәрбайчан дили тәдрис едиләркән ана дилиндән нечә истифадә етмәли. 54

М. Асланов—«Анасынын Лейлийә нәсиһәти» ше'ринин тәдриси һаггында 68

Ә. Әфәндизадә—Шакирдләрин нитгиндә диалектләрлә әлагәдар сәһвләр вә бунларын арадан галдырылмасы йоллары һаггында. 72

Ә. Рәчәбов—Азәрбайчан дилиндән ев тапшырыглары, бунларын еринә етирилмәси вә йохланылмасы һаггында . . . 87

РЕДАКСИЈАДАН

1958-чи илдә Азәрбайчан Елми-Тәдгигат Педагожи институту тәрәфиндән нөвбәти XII педагожи мүһазирә кечирилмишдир.

Биз һәмин мәчмуәдә Һ. Балыев, Ш. Сәфәрова, М. Мустафаев вә А. Гурбановун мә'рузәләрини дәрч едирик.

Һәсән БАЛЫЕВ
Нахчыван МССР Ордубад районундакы Рза кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН ИНША ЯЗЫЛАРЫНДАКЫ СӘҺВЛӘРЛӘ МҮБАРИЗӘ ЙОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Шакирдин языда бурахдығы һәр һансы бир сәһви вахтында мүәййән етмәк, сәһвин арадан галдырылмасы үчүн тәдбир көрмәк дил-әдәбийят мүәллиминин мүһүм вәзифәсидир.

Мән шакирдләрин инша языдакы сәһвләрини арадан галдырмаг үчүн һәр шейдән әввәл, бу сәһвләри груплашдырыр, онларын әмәлә кәлмә сәбәбләрини мүәййән едир; даһа сонра исә онлара гаршы мүбаризә васитәләринә мүрачиәт едирәм.

Шакирдләрин даһа чох йол вердийи мәзмун сәһвләрини, әсасән 4 група бөлмәк олар:

1. План тәртиби вә плана уйғун язмамаг сәһвләри.
2. Мөвзу илә языныи мәзмунунун узлашмамасы.
3. Айры-айры фикирләрин әсасландырылмасында йол верилән сәһвләр.
4. Елми сәһвләр, яхуд мә'на сәһвләри.

Инди бу сәһвләрин мейдана кәлмә сәбәбләриндән, нөвләриндән вә онларын арадан галдырылмасы йолларындан бәһс едәк.

1. План тәртиби вә плана уйғун язмамаг сәһвләри.

Бу груп сәһвләр V—VII синифләрдә апарылан ифадә вә инша языларда план тәртибинә лагейд янашмаг нәтичәсиндә ирәли кәлир. V—VII синифләрдә инша языя олдугча аз ер верилир. Бурада ән чох ифадә язы нөвүндән истифадә олунур.

V—VII синифләрдә ифадә язы үчүн әсасән ифадәләр мәчмуәсиндән истифадә эдилир. Һәмин ифадә мәчмуәсиндә бүтүн ифадә мәтнләринин ахырында уйғун план да верилмишдир. Әлбәттә, бу, мүәллим үчүн бөйүк көмәкдир. Лакин бир чох мүәллимләримиз ифадә апараркән, сәһв олараг, ифадәнин мөвзу вә планыны һазыр шәкилдә лөвһәйә гейд эдир, шакирдләр исә язмаға башлайырлар. Бир сөзлә, план тәртиби барәдә нә мүәллим, нә дә шакирдләр фикирләшмирләр. Беләликлә, шакирдләр V—VII синифләрдә план тәртиби ишинә алышмырлар, бу саһәдә онлара мүстәгил ишләмәк вәрдиши верилмир. Нәтичәдә, план тәртиб этмәк юхары синифләрдә шакирдләр үчүн йүкә чеврилир, яхуд да шакирдин тәртиб этдийи план язынын мәзмуну илә гейри-мүтәнасиб олур.

Планын тәртибиндә ән чох сәһв, онун кириш вә нәтичә һиссәсиндә мүшаһидә олунурду. Мәсәлән, IX синифдә «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәриндә Фәхрәддин сурәти мөвзуунда инша язан бир шакирд, инша язы планынын кириш һиссәсинә «Н. Вәзировун ярадычылығы барәдә мә'лумат вермәк»—адыны вермишдир. Нәтичәдә, сәһв олараг кириш һиссәйә беләсәрлөвһә верән шакирд, тәртиб этдийи планын сәрлөвһәсилә уйғун олараг иншанын әсас һиссәсини киришин ичәрисиндә эритмишди. Йә'ни, о, киришә даһа чох ер вермишди.

План тәртибиндә, шакирдләр адлыг чүмләләри тәртиб этмәйи бачармадыгларындан, планын формал тәртибиндә дә сәһвләрә йол верирләр. Мәсәлән, X синифдә «Алмас» әсәриндә «Совет мүәллими» образы» мөвзуунда инша язан бир шакирд тәртиб этдийи планда «Алмас коллективләшмә уғрунда мүбаризә апармышдыр. Алмасын сәһвләриндән бәһс этмәк» кими сәһв, мә'насыз чүмләләр ишләтмишди.

Шакирдләрин план тәртибиндәки бу кими сәһвләрини арадан галдырмаг нисбәтән асан олур. Мән белә шакирдләрә лазыми көстәришләр верирәм вә дүзкүн план тәртиб этмәйә алышдырырам. Лакин шакирдләрин ичәрисиндә эләләри дә вардыр ки, онлар, планы садәчә олараг «план олмаг» хатиринә тутурдулар. Белә шакирдләрин язысындакы план язынын мәзмуну илә гәти сурәтдә уйғун кәлмирди.

Мәсәлән, VIII синифдә «Вагифин сон дөвр ярадычылығынын әсас хүсусиййәтләри» мөвзуунда инша язан шакирдләрдән бири өз инша язы планынын кириш һиссәсинә «Вагифин һәятынын сон дөврләри» ады вердийи һалда, бу барәдә бир кәлмә белә данышмадан, шаирин сон дөврдә яздығы шеирләрин адыны чәкмәйә вә онлардан бәһс этмәйә башламышды. Мән белә шакирдләрин язылары үзәриндә даһа чох ишләмәли олурам.

2. Мөвзу илә язынын мәзмунунун узлашмамасы сәһви.

VIII—X синиф шакирдләринин инша языларында даһа чох мүшаһидә эдилән сәһвләрдән бири дә бә'зән мөвзу илә язы мәзмунунун узлашмамасыдыр. Белә языларда шакирдләр мөвзудан кәнара чыхыр, әсас мәгсәддән узаглашыр, узунчулуға вә саирәйә йол верирдиләр.

Мәсәлән, «Абшерон» романында «Нефтчи кәнчләр» мөвзуунда апардығым инша языда, ики нәфәр шакирдин язысында бу типдә сәһвләр мүшаһидә этмишдим.

Билдийимиз кими, «Абшерон» романында үч нәсл—кәнч, гоча вә орта яшлы сурәтләр верилмишдир. Лакин әсас ери кәнч нефтчиләр тутурлар. Юхарыдакы мөвзуда инша язан шакирд анчаг кәнч нефтчиләрдән (Таһир, Чәмил, Ләтифә, Сәмәндәр, Биләндәр вә б.) бәһс этмәлидир.

X синифдә бу мөвзуда инша язан ики шакирд өз язысында нефтчи кәнчләрдән бәһс этмәклә бәрабәр, Рамазан вә Гүдрәтдән дә кениш бәһс этмишди. Бу һеч дә о демәк дейилдир ки, «Абшерон» романында «Нефтчи кәнчләр» мөвзуунда инша язаркән Рамазан, Гүдрәт вә башгаларынын адларыны чәкмәмәлидир. Әксинә, бу языда Рамазан вә Гүдрәтдән, кәнчләрин тәрбийәләнмәси үчүн тә'сир этмәләри нөгтейи-нәзәриндән данышылмалы иди. Йә'ни шакирд өз язысында «Рамазан кимдир?» суалына дейил, «Кәнчләрин тәрбийәләнмәсиндә Рамазанын нә кими ролу олмушдур?» суалына чаваб вермәйә чалышмалы иди. Белә олдугда Рамазан вә Гүдрәт һагтында данышмаг һәмин инша язынын мүвәффәг чәһәти һесаб эдилә биләрди.

3. Айры-айры фикирләрин әсасландырылмасында йол верилән мәзмун сәһвләри.

Бир чох һалда, өзләринин истәр язылы, истәрсә дә шифаһи нитгләриндә үмуми сөзләр, бәзәкли чүмләләр ишләтмәйә даһа чох мейл көстәрирләр; өз дедикләрини сүбут этмәк үчүн дәлилләр кәтирмәйи унудурлар. Мүәллимләримиз һәлә ашағы синифләрдән башлаяраг, шакирдләри бу чүр сәһв йоллардан дөндәрмәйә чалышмалы, онлары конкрет вә әсасландырылмыш фикир сөйләмәйә алышдырмалыдырлар.

Бә'зән шакирдләрин кәтирдикләри мисаллар мүәййән бир фикри исбат этмәкдән өтрү я тамамилә әсас олур, я да икинчи дәрәчәли рол ойнайыр. Мәсәлән, IX синифдә «Һачы Гара сурәтинин сәчиййәси» мөвзуунда инша язан бир шакирд, Һачы Гаранын хәсис олдуғуну көстәрдикдән сонра языр: «...Биз буну гачаг малы кәтирәркән Һачы Гаранын эрмәниләрлә гаршылашмасында көрүрүк. Белә ки, о, өз малынын дәрдиндән эрмәниләрин үстүнә наһагдан силаһ чәкир». Көрдүйүмүз

кими, шакирд өзүнү долашдырмыш вә ән кобуд мәзмун сәһвинә йол вермишдир.

Фикри әсасландырмаг кими мәзмун сәһвинин ән чох мүшаһидә олунан нөвләриндән бири дә сүбут үчүн кәтирилән парча илә, фикри дүзкүн әлагәләндирмәмәкдән ибарәтдир. Мәсәлән, С. Рүстәмин әсәрләриндә «Чәнуб мөвзуу» үзрә язан X синиф шакирдләриндән биринин иншасында өзүнүн «...С. Рүстәм «Тәбризим» ше'риндә тәбризлиләрин азадлыг йолундакы мүбаризәләрини яда кәтирир, онлары мүбаризәни давам этдирмәйә чағырыр:

Әзәлдән шаирләр юрдусан, инан,
Дөшүндән суд әмән сайсыз гәһрәман
Йолунда чаныны этмишләр гурбан,—
Кәтириб бунлары яда, Тәбризим!
Баш әймә чәллада, яда Тәбризим!

Шаир, эйни заманда Тәбризин етим кими бойнуну бурмасыны да көрүр...».

Юхарыдакы парчада сөйләнилән фикир вә һәмин фикри әсасландырмаг үчүн кәтирилән парча уйғундур. Ялныз кәтирилән мисалы фикирлә әлагәләндирмәк мәгсәдилә «гармаг» ролуну ифа эдән чүмләләр чатышмыр.

4. Элми сәһвләр, яхуд мә'на сәһвләри.

Инша языларда беләә сәһвләр аз-аз мүшаһидә эдилир. Белә сәһвләр языя һазырлығын зәиф апарылмасындан, шакирдләрин инша языя мүкәммәл һазыр олмамасындан ирәли кәлир. Мән инша языдакы белә сәһвләри ән кобуд сәһв һесаб эдирәм.

Бу тип сәһвләрә язычынын тәвәллүдүнүн, яхуд мүәййән бир әсәрин язылма тарихинин сәһв гейд эдилмәси; мүсбәт сурәтә мәнфи, мәнфи сурәтә мүсбәт ад верилмәси вә с. кими һаллары мисал кәстәрмәк олар.

Мән шакирдләрин инша языларда йол вердикләри юхарыда гейд этдийимиз мүхтәлиф нөвлү мәзмун сәһвләринин нөвләрини вә әмәлә кәлмә сәбәбләрини мүәййән этдикдә, бунларла чидди мүбаризә апарырам.

Мән һәлә VII синифдән башлаяраг, апардығым ифадә вә инша языларда шакирдләри план тутмаға алышдырырам. Бу мәгсәдлә, һәр һансы бир мәтни өзүм биринчи дәфә там, икинчи дәфә исә һиссә-һиссә охуюрам. Сонра шакирдләрин өзләринә бу һиссәләрә сәрлөвһә вердирирәм. Шакирдләрин даһа дүзкүн вердийи сәрлөвһәләр лөвһәйә язылыр. Беләликлә, шакирдләрин кениш фәаллығы илә ифадә язынын планы һазыр олур. Әлбәттә, ифадә языя верилән бир саат вахтда бу ишин

өһдәсиндән кәлмәк чох чәтиндир. Амма бу йолла шакирдләр план тутмаг вә план үзрә ифадә язмаг ишинә алышырлар.

Инша языларда мәзмун сәһвләринин гаршысыны алмаг үчүн языя һазырлыг ишинә даһа чидди фикир верирәм. Бу мәгсәдлә, VIII—IX синифләрдә ән чох өйрәдичи инша язылар апарырам.

Мән шакирдләрин шифаһи нитгинә даһа чидди фикир верирәм. Онлары даһа конкрет фикир сөйләмәйә вә сөйләдикләри фикри әсасландырмаға алышдырырам. Үмумиййәтлә, мәзмунлу язы бачарығы ашыламаг үчүн шакирдләрин шифаһи нитги үзәриндә даһа чох ишләйирәм.

Һәр һансы мөвзуу кечәркән дәрсликдә верилән характер шеир парчаларынын—монолог, диалог, яхуд башга парчаларын әзбәрләнмәсинә, шакирдләрин бу парчалардан ериндә истифадә этмәк бачарығына саһиб олмаларына да чидди фикир верирәм.

X синифдә «С. Вурғунун лирикасы» мөвзууну кечәркән дәрсликдә олан характер шеир парчаларыны әзбәрләтмәклә кифайәтләнмәдим. Онун лирикасында хәлгилик хүсусиййәтләри үчүн даһа чанлы мисал олан «Ашыг Шәмширә» ше'риндән дә бә'зи парчалары яздырыб әзбәрләтдим. Бу кими һазырлыг ишләри апардығыма көрә иди ки, «С. Вурғунун лирикасы» мөвзуунда инша язан X синиф шакирдләри һәмин мөвзуу даһа мәзмунлу вә даһа долғун ишләмишдиләр. Мән бүтүн дәрсләри кечәркән, дәрсликдә олан сәчиййәви парчалары әзбәрләтмәк ишинә чидди янаширам. Мән һеч дә ялныз синиф мәшғәләләри илә кифайәтләнмирәм. Бә'зән синифдән кәнар мәшғәләләрдә сырф өйрәдичи характер дашыян инша язылар апармагла, язынын ишләнмә кедиши үчүн шакирдләрә нүмунә верирәм.

Мәсәлән, VIII синифдә «Фүзулинин өз дөврүнә вә ичтимаи гурулуша мүнасибәти» мөвзуунда апардығым синифдәнкәнар язы буна мисал ола биләр. Мән бу мөвзудакы инша языны Фүзулинин ярадычылығы һаггында вердийим мә'луматы өкунлашдырдыгдан сонра апардым.

Илк әввәл шакирдләрә мүрачиәт эдирәм ки, бу мөвзуда нәләрдән бәһс этмәк олар? Рабитәсиз дә олса айры-айры шакирдләр өз билдикләрини данышырлар. Мән бүтүн сөйләниләнләрә екун вурур, онларын бәһс этмәдикләри бир нечә саһәни дә өз изаһатыма әлавә эдирәм. Сонра бәһс эдилән бүтүн фикирләри груплара бөлүрәм, шакирдләр өзләри бу груплара сәрлөвһә верирләр.

Беләликлә, шакирдләрин кениш фәаллығы илә инша языларын планы һазыр олур. Даһа сонра фикри әсасландырмаға

вә с. аид лазыми көстәришләр верирәм. Онлар язмаға башлайыр, мән исә һәм язылара нәзарәт эдир, һәм дә шакирдләрин вердийи бүтүн суаллара ҹаваб верирәм. Лакин синифдәки бүтүн данышыг вә һәрәкәтләри еһтиятла апарыр—синифдә шакирдләрин диггәтинин яйынмасына йол вермирәм.

Нәтиҹәдә, бу ҹүр ишләнмиш инша языларын мәзмуну бүтүн шакирдләрдә бир-биринә охшаса да, бу йолла онлар инша язмаға даһа тез алышырлар.

Инша языларда мәзмун сәһвләринин арадан галдырылмасы үчүн әсас васитәләрдән бири дә язы ишинин вахтында, диггәтлә вә дүзкүн тәсһиһ эдилмәсидир ки, бу мәсәлә һаггында сонра бәһс эдиләҹәкдир.

Шакирдләрин инша языларында ән чох мүшаһидә олунан сәһвләр үслуб сәһвләридир.

Мән ҹүмләдә мүбтәда илә хәбәрин узлашмасында, һәмҹинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисарында, ҹүмләләрдә сөзләрин сырасыны көзләмәкдә, мүрәккәб ҹүмләләрин ишләдилмәсиндә, сайла исмин узлашмасында, тә'йини сөз бирләшмәләринин ишләдилмәсиндә вә б. к. бурахылан үслуб сәһвләрини биринҹи нөв үслуб сәһвләриндән һесаб эдирәм.

Мүбтәда илә хәбәрин узлашмасы үзрә бурахылан үслуб сәһвләринә ән чох мүрәккәб вә я садә кениш ҹүмләләрдә раст кәлмәк олур. Бу ҹүр сәһвләр бир чох һалда ҹүмләләрдә мүбтәдадан башга әлавә, хүсусиләшмә вә я хитаблар олдугда баш верир. Мәсәлән, «Биз, бүтүн кәнҹләр, исте'дадлы сәнәткарымыз С. Вурғунун шеирләрини севә-севә охуюр вә диллә-риндә әзбәр эдирләр». Бу ҹүмләдә мүбтәда биринҹи шәхсин ҹәминдә олдуғу һалда, хәбәр үчүнҹү шәхсин ҹәминдәдир. Шүбһәсиз ки, бу ҹүмләдә шакирди чашдыран «бүтүн кәнҹләр» ифадәси олмушдур.

Шакирдләр бә'зән һәмҹинс үзвләрдә шәкилчиләри дүзкүн ихтисар этмирләр. Мәсәлән, «О, бир ше'риндә өзүнүн капитализм аләминә олан һәдсиз нифрәтин вә гәзәбини ифадә этмишдир». Шакирд бу ифадәдәки һәмҹинс үзвләрдә я һеч бир шәкилчини ихтисар этмәмәли—«нифрәтини вә гәзәбини» язмалы вә я биринҹи сөзүн шәкилчисини ихтисар этмәклә «нифрәт вә гәзәбини» язмалы иди. Демәли, шакирд бурада һәмҹинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисар гайдасыны билмәдийиндән сәһвә йол вермишдир ки, бу нөв сәһв дә биринҹи груп үслуб сәһвләрдән һесаб эдилир.

Билдийимиз кими, дилимиздә ҹүмлә үзвләринин һәр биринин өз ишләнмә ери вардыр. Мәсәлән, грамматик гануна уйғун оларағ һәмишә мүбтәда хәбәрдән тә'йин, тә'йин этдийи сөздән, тамамлыг хәбәрдән әввәл, эксәр һалларда мүбтәда-

дан сонра тәрз-һәрәкәт зәрфлийи, фе'ли хәбәрдән әввәл ишләнмәлидир. Шакирдләр өз языларында: «мәһәббәти үстүн ер тутур шаирин», «тез-тез дөйүшләрдә о иштирак эдир» кими ҹүмләләр ишләтмәклә, ҹүмләдә сөзләрин сырасыны көзләмир ки, бу да биринҹи груп үслуб сәһвләриндәндир.

Бә'зи шакирдләр өз шифаһи нитгиндә ишләтдийи лүзумсуз сөзләри языларына да кечирир. Эйни ҹүмләдә вә я мүхтәлиф ҹүмләдә эйни сөзләри бир нечә дәфә тәкрар этмәклә ифадәни ағырлашдырыр, синоним әвәзликләрдән дүзкүн истифадә этмәйи баҹармырлар. Мәсәлән, 3—4 ҹүмләдә далбадал сонра, үч-дөрд сөз арасында далбадал вә бағлайыҹысы ишләтмәк кими сәһвләр, яхуд «Һаҹы Гара даһа чох газанҹ әлдә этмәк үчүн, гачаг мал кәтирмәк үчүн бәйләрлә бирликдә о тая кедир» ҹүмләсиндә үчүн сөзүнүн тәкрары нәтиҹәсиндә әмәлә кәлән б. к. сәһвләр һәмин нөвә дахилдир.

Ону гейд этмәк истәйирәм ки, VIII—IX синифләрин язы ишиндәки һәдсиз зәифлийини нәзәрә аларағ бу кими сәһвләри тәсһиһ эдиб, сәһвин характерини, онун дүзәлдилмәси йолуну шакирдләрә чатдырсам да, гиймәт верәркән һәлә бу кими сәһвләри нәзәрә алмырам.

Үслуб сәһвләринә гаршы мүбаризә иши һәлә ибтидаи синифләрдән башланмалыдыр.

Дедийимиз кими, мүәййән бир фикри ифадә этмәк үчүн сөзләр мүәййән гайдалар әсасында бирләшәрәк ҹүмләләр әмәлә кәтирир. Ҹүмләдә сөзләрин дүзүлмәси вә бирләшмәси гайдаларыны исә V—VII синифләрдә тәдрис олунан грамматика өйрәдир. Демәли, дүзкүн ҹүмлә гурмаг, үслуб сәһвинә йол вермәмәк үчүн шакирдләр биринҹи нөвбәдә Азәрбайҹан дилинин грамматикасыны дәриндән билмәлидирләр. Лакин грамматиканын айры-айры тә'риф вә гайдаларыны формал сурәтдә өйрәнмәк, онлары әзбәрләмәк, һәлә әсл мәгсәдә наил олмаг демәк дейилдир. Шакирдләр өйрәндикләри һәмин гайдалары өз язылы вә шифаһи нитгләриндә тәтбиг этмәйи дә баҹармалыдырлар.

VII синифдә мүрәккәб ҹүмлә бәһсини тәдрис эдәркән, шакирдләри элә өйрәтмәк лазымдыр ки, фикрә хәләл кәтирмәдән эйни фикри, мүрәккәб ҹүмләнин башга бир нөвү илә, яхуд мүрәккәб ҹүмләдәки һәр һансы бир фикри садә формасында ифадә этмәкдә чәтинлик чәкмәсинләр.

Мән VII синифдә мүрәккәб ҹүмләдәки бир фикрин садә ҹүмлә формасында ифадә эдилмәси вә с. баҹарығыны да шакирдләрә өйрәтмәйи унутмурам. Мәсәлән, «һамыя мә'лумдур ки, чалышган шакирд яхшы гиймәт алар». Бу ҹүмлә мүбтәда будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләдир. Бурадакы фикри:

«чалышган шакирдин яхшы гиймәт алмасы (яхуд алачағы) һамыя мә'лумдур» кими садә чүмлә формасында да ифадә этмәк олар. Һәмин чүмләнин баш чүмләсини дәйишдирмәклә, бу будаг чүмләни тамамлыг будаг чүмләсинә дә чевирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, «һамы билир ки, чалышган шакирд яхшы гиймәт алар» вә б. к.

Юхары синифләрдә шакирдин өз язысында үслуб вә орфографик сәһвләрә йол вермәсини истәмәйән мүәллим V—VII синифләрдә грамматиканын тәдрисинә чидди фикир вермәли, һәр бәһсдән сонра шакирдләри чохлу тапшырыг вә мүхтәлиф нөвлү язы ишләри үзәриндә чалышдырмалыдыр.

Әлбәттә, бүтүн үслуб сәһвләринин сәбәбләрини грамматиканын шүурлу мәнимсәнилмәсиндә көрмәк дә дүзкүн олмаз.

Үслуб сәһвләри бир чох һалда, шакирдләрин өз ишләринә диггәтсиз янашмаларындан, өз фикирләринә тәнгиди мүнасибәт бәсләмәйи бачармамаларындан да ирәли кәлир. Буна көрә дә мүәллими истәр ифадә, истәрсә дә инша языларда шакирдләри ишә мәс'улиййәтлә янашмаға алышдырмалы, онларын өз фикир вә чүмләләринә тәнгиди мүнасибәт бәсләмәсинә, сәһвләри дүзәлтмәк габилиййәтинә малик олмасына чидди фикир вермәлидир.

Мән шакирдләрә өз сәһвләрини дүзәлтмәк үчүн сөзләрә вә чүмләләрә янашмаг йолларыны да өйрәдирәм. Бә'зән шакирдләрә «сәнин бу сәһифәдә бир имла сәһвин вардыр» десәм дә о, һәмин сәһифәни бир нечә дәфә охуюр, лакин нәзәрдә тутулан сәһви тапа билмир. Нә үчүн? Чүнки, о, өз язысыны йохламағы бачармыр. Мән шакирдләрә өйрәдирәм ки, орфографик сәһвләри тапмаг үчүн сөзләри һечаларла охусунлар, мүһүм үслуб сәһвләрини тапмаг үчүн исә шүбһәләндийи чүмләләри грамматик чәһәтдән тәһлил этсинләр.

Мәзмун сәһвләриндә олдуғу кими, шакирдләрин языда йол вердикләри үслуб сәһвләринин гаршысыны алмаг үчүн ән мүһүм васитәләрдән бири дә үслуб сәһвләрини вахтында, диггәтлә тәсһиһ этмәкдән вә һәмин сәһвләри мүнтәзәм олараг синифдә мүзакирә этмәкдән ибарәтдир.

Язы ишләринин тәсһиһ вә мүзакирәси үчүн мән бу ил әрзиндә ики үсулдан истифадә этмишәм.

Әввәлчә, инша языларда олан сәһвләри шәрти ишарәләрлә тәсһиһ эдир, сонра язы мүзакирәси заманы орфографик сәһвләри шакирдләрин өзләринә дүзәлтдирир, үслуб вә мәзмун сәһвләрини исә синифдә өзүм изаһ эдирдим.

Бу чүр тәсһиһ, орфографик сәһвләрин арадан галдырылмасына көмәк этсә дә, мәзмун вә үслуб сәһвләринин гаршысыны алмаға имкан вермирди.

Сон заманлар мән Эрмәнистан ССР-нин бә'зи мәктәбләринин вә өз иш тәчрүбәмә әсасән башга үсулдан истифадә эдирәм. Белә ки, мән шакирдләрә «сәһвләрин дүзәлдилмәси» дәфтәри дә тә'сис этмишәм. Инша язылары тәсһиһ этдикдән сонра нөвбәти дәрсләрин бириндә язы дәфтәрләрини шакирдләрә гайтармаг үчүн 10 дәгигә вахт айырырам. Бу 10 дәгигә мүддәтиндә мән шакирдләрә лазыми көстәришләр верир вә 2—3 күн өзләриндә сахламаг шәртилә тәсһиһ этдийим дәфтәрләри онлара гайтарырам. Шакирдләр мәним шәрти ишарәләримлә тәсһиһ эдилмиш мәзмун вә үслуб сәһвләринин дүзүнү «сәһвләрин дүзәлдилмәси» дәфтәринә языб, көстәрилән вахтда мәнә гайтарырлар. Мән һәр ики дәфтәри бирликдә көздән кечирдикдән сонра язы ишләрини синифдә мүзакирә эдирәм. Бу үсул, хүсусилә, шакирдләрин инша языдакы мәзмун вә үслуб сәһвләринин арадан галдырылмасы үчүн мүстәсна рол ойнайыр.

Мән шакирдләрә бу вәрдиши мөһкәм тәрбийә эдирәм, мәһз буна көрә онлар өз ишләринә даһа мәс'улиййәтлә янашыр вә дәфтәрләрини дә сәлигәли сахлайырлар.

Лакин мән рүблүк планы тәртиб эдәркән бу чәһәти дә нәзәрә алырам.

Шакирдләрин истәр үслуб, истәрсә дә, мәзмун сәһвләринин дүзәлдилмәсиндә мүһүм рол ойнаян васитәләрдән бири дә эвә верилмиш инша язылар үзәриндәки ишдир.

Мән дәрс или мүддәтиндә VIII—X синифләрин һәр бириндә мүхтәлиф мөвзуларда 5—6 дәфә эвә инша язы вермишәм. Бу исә шакирдләри мүстәгил инша язмаға алышмагда мәнә көмәк этмишдир. Демәк олар ки, мән бүтүн синифләрдә шакирдләрин һамысыны эвдә бу чүр мүстәгил инша язмаға алышдыра билмишәм.

Мән шакирдләрин инша языда йол вердикләри мәзмун вә үслуб сәһвләринин дүзәлдилмәси ишиндә бүтүн мүәллим коллективимизин көмәйини әлдә эдә билмишәм. Онлар да шакирдләрин шифаһи вә язылы нитгләриндә олан сәһвләри ери кәлдикчә дүзәлтмәк үчүн аз чалышмырлар.

Шәфигә СӘФӘРОВА
Балакән району, Гуллар орта мәктәбинин дил-әдәбийят мүәллими.

ГРАММАТИКА ВӘ ӘДӘБИ ГИРАӘТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНИ НЕЧӘ ИНКИШАФ ЭТДИРИРӘМ

Мәктәбдә грамматиканын өйрәнилмәси, әдәби гираәт дәрсләриндә бәдии әсәрләрин тәһлили шакирдләрин нитг вә тәфәккүр инкишафы илә үзви сурәтдә бағлыдыр.

Мәһз буна көрә дә мән грамматика вә әдәби гираәт дәрсләриндә бүтүн имканлардан сәмәрәли истифадә эдәрәк шакирдләрин нитгини инкишаф этдирмәйә чалышырам. V—VII синифләрдә һәр һансы мөвзуу кечәркән шакирдләри һәмин иш үзәриндә мүкәммәл ишләтмәйә чалышырам. Буна бир нүмунә верирәм.

V синифдә «Сифәт» бәһсиндән «Дүзәлтмә сифәт» мөвзуну кечәркән шакирдләрин шифаһи вә язылы нитгләринин инкишафына хүсуси диггәт етирирәм.

Ени дәрслә кечән дәрс арасында әлагә яратмаг мәгсәдилә синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт эдирәм:

Мүәллим:—Сифәтин гурулушча нечә нөвү вардыр?

Шакирд:—Сифәтин турулушча үч нөвү вардыр.

Мүәллим:—Һансы нөвләрдир?

Шакирд:—Садә сифәт, дүзәлтмә сифәт, мүрәккәб сифәт.

Шакирдләрин чавабларыны екунлашдырдыгдан сонра ени дәрси (дүзәлтмә сифәт) э'лан эдәрәк, мөвзуун адыны язы тахтасына гейд эдирәм. Бундан сонра, габагчадан һазырладығым ашағыдакы чүмләләри әввәлчә учадан дейир, сонра лөвһәйә язырам:

1. Совет Азәрбайчанынын пайтахты Бакы шәһәриндә Низами Кәнчәвинин әзәмәтли һейкәли гоюлмушдур.

2. Низами Кәнчәви бүтүн дүня мәдәниййәти тарихиндә фәхри ер тутур.

3. Дадлы сөз чан арзусу, ачы сөз баш ағрысы (аталар сөзү).

4. Нә Чапаев чаваб верди, нә дә бу ганлы сулар...

Һәмин чүмләләри тахтая яздыгдан сонра шакирдләрлә бирликдә тәһлил этмәйә башлайырам. Бу мәгсәдлә шакирдләрә мүрачиәт эдирәм:

Мүәллим:—Сифәтләр һансы суаллара чаваб олур?

Шакирд:—Сифәтләр нечә? Нә чүр? Һансы? суалларындан биринә чаваб олур.

Сонра һәмин суаллар васитәсилә тахтадакы чүмләләрдә дүзәлтмә сифәтләри мүәййәнләшдиририрәм.

Мүәллим:—Биринчи чүмләни ким охуяр вә орадакы сифәти көстәрәр?

(Бир шакирд биринчи чүмләни охуюр, «әзәмәтли» сөзүнүн сифәт олмасыны вә нечә? суалына чаваб вермәсини мүәййән эдир).

Бу гайда илә о бири чүмләләрдәки сифәтләр дә мүәййән эдилир.

Сонра енә синфә мүрачиәт эдирәм:

Мүәллим:—Ким лөвһәдәки сифәтләри бир даһа көстәрәр?

Бир шакирд, әзәмәтли, фәхри, дадлы, азғын сөзләрини охуюр.

Мүәллим:—Садә сифәтләрлә охудуғунуз сифәтләр арасында нә фәрг вардыр?

Шакирд:—Садә сифәт бир көкдән әмәлә кәлир, лөвһәдәки сифәтләр исә сөздүзәлдичи шәкилчиләр илә дүзәлмишдир.

Мүәллим:—Һәмин сифәтләрдә олан сөздүзәлдичи шәкилчиләр һансылардыр?

Шакирд—Ли, и, лы, ғын, лы сөздүзәлдичи шәкилчиләрдир.

Мүәллим:—Дүзәлтмә сифәт нәйә дейилир?

Шакирд:—Сөздүзәлдичи шәкилчи васитәсилә әмәлә кәлән сифәтләрә дүзәлтмә сифәт дейилир.

Дүздүр, ушаглар,—дейәрәк, тә'рифи бир даһа өзүм сөйләйирәм. Сонра бир нечә шакирдә дүзәлтмә сифәт һаггындакы тә'рифи тәкрар этдиририрәм.

Дәрси екунлашдырараг шакирдләрә ашағыдакы тапшырығы верирәм:

— Дәрсликдә «дүзәлтмә сифәт» һаггында верилмиш мә'луматы өйрәнин вә ичәрисиндә дүзәлтмә сифәт олан 5 чүмлә язын.

Тәчрүбә көстәрир ки, мөвзуун белә тәдриси шакирдләрдә Азәрбайчан дили дәрсләринә олан марағы даһа да артырыр вә онларын шифаһи нитгинин инкишафына көмәк эдир.

Мән «исим», «сай», «əвəзлик», «феил» мөвзуларыны да кечәркән көстәрдийим нүмунә үзрә шакирдләрин нитг инкишафына чалышырам.

Әдәби гираәт дәрсләриндә шакирдләрин диггәтини бәдии парчалар әзбәрләмәйә, луғәт үзәриндә ишләмәйә, охунан парчалара тәнгиди янашмағы бачармаға чәлб эдирәм. Хүсусилә, образларын дилини мүәййән этмәйи вә сәчиййәләндирмәйи бачармаг вәрдишини инкишаф этдирмәйә чидди диггәт етирирәм.

Бәдии әсәрләрин тәһлили заманы, һәр шейдән әввәл, өйрәнилән әдәби әсәрдәки әсас образлары мүәййәнләшдирирәм. Бундан сонра, әсас образларын вә хүсусилә гәһрәманын һәрәкәти, онларын һәятилийи, ичтимаи һәятла нә дәрәчәдә бағлы олмалары, башга образлардан фәргләри, дахили дуйғу вә һәйәчанларыны айдынлашдырырам. А. Шаигин «Мәктуб етишмәди» һекайәсинин тәһлилини ашағыдакы гайдада апардым.

Сонунчу дәрсдә һекайәни әввәлчә һиссә-һиссә ики нәфәр шакирдә, сонра исә һәр ики һиссәни бирликдә бир нәфәр шакирдә данышдырдым. Сонра исә әсәрин тәһлилинә башладым:

— Ушаглар, көрдүйүнүз кими, «Мәктуб етишмәди» һекайәсиндә ики образ: аға вә фәһлә образлары вардыр. Бунлар ичтимаи вәзиййәтләри вә хасиййәтләринә көрә дә мүхтәлиф адамлардырлар.

Ағая (Һачы Гулу) она көрә нифрәт эдирик ки, о, о заман йохсулларын әмәйи һесабына вә ганы баһасына яшайырды. Фәһләләрин тәләбини өдәмәдийи кими, ялварышларына да беләә гулаг асмаг истәмирди. Мәсәлән, фәһләләр һагларынын артмасыны тәләб эдәркән, аға дейирди ки, чаныныз чыхсын, әввәлки шәртимизлә газыячагсыныз, йохса пулунузу вермәйәчәйәм.

Бундан башга, о, гуюнун ичиндә газын партламасы нәтичәсиндә йохсул Гурбанын фачиәли өлүмүндән кәдәрләнмәк әвәзинә, нефтин гайнамасыны көрүб севинир.

Фәһлә Гурбан образыны тәһлил эдәркән ону Һачы Гулу илә мүгайисә эдир вә дейирәм ки, аға варлы, истисмарчыдырса, Гурбан йохсул вә зәһмәткешдир. Гурбан аиләсинин гайғысына галан вә өз әмәйилә ону доландыран адамдыр. О, Чәнуби Азәрбайчандан бу мәгсәдлә дә Бакыя ишләмәйә кәлмишдир. Онун фачиәли өлүмүндән фәһлә йолдашлары (Сәфәр, Танрыверди) һәдсиз дәрәчәдә кәдәрләнирләр. Гурбанын фачиәли өлүмү сәһнәсини дәрсликдән олдуғу кими охуюрам. («Әдәби гираәт» китабы, V с., сәһифә 51, биринчи абзасдан ахыра гәдәр).

Дәрси екунлашдырмаг мәгсәдилә синфә мүрачиәт эдирәм.

Мүәллим:—Биз һекайәдә Бакыя нефт мә'дәниндә ишләмәйә кәлмиш Гурбанын союг бир гыш күнү вәтәниндәки аиләсинә мәктуб яздырмасыны вә онун нефт гуюсундакы партлайыш нәтичәсиндә өлмәсини, беләликлә мәктубуну көндәрә билмәмәсини охудуг. Һекайәнин ады нә үчүн «Мәктуб етишмәди» гоюлмушдур?

Шакирд:—Чүнки Гурбанын өлмәси нәтичәсиндә яздығы мәктуб аиләсинә етишмир. Она көрә дә һекайәнин ады «Мәктуб етишмәди» адланыр.

— Дүздүр, ушаглар!—дейәрәк дәрси екунлашдырырам.

Мән һекайәни тәһлил эдәркән анчаг образларын характеристикасы илә кифайәтләнирәм. Һекайәнин бир әдәби жанр олмаг э'тибарилә хүсусиййәтләри һаггында шакирдләрә садә мә'лумат верирәм. Бу мәгсәдлә «Мәктуб етишмәди» һекайәсиндән ашағыдакы парчаны тәбиәт тәсвиринә мисал олараг охуюрам:

«Гышын дондуручу бир күнү иди. Союг гылынч кими кәсирди. Көйләр ясы адамлар кими гара чаршаба бүрүнмүш, дағлар, чөлләр дә ағ кәфәнлә өртүлмүшдү. Күчәләрдә кома-кома дуран гарлар үзәриндә гарғалар кәзиширди. Галын палтолу, башлары, аяглары өртүлү адамлар, бәзәкли вә исти отаглардан чыхыб пияда, я файтонла раһат-раһат күчәләрдән кечирдиләр.

Гурбан Шейтанбазар ағзында отуруб мәктуб язан һәмшәһәрлиси Молла Фәрзәлинин янында отурмушду, союгдан әлләри вә үзү бозармышды, бир әли илә йыртыг палтарынын ачыг яхасыны тутараг, о бири әли илә дә аягларына буз кими япышан йыртыг чустунун гарыны тәмизләйә-тәмизләйә дейирди:

— Молла, мәнә бир мәктуб яз.

Әдибин һәмин тәсвиринин ичтимаи мә'насы олдуғуну шакирдләрә баша салмаг мәгсәдилә дейирәм:

— Гышын белә шахтасы, галын кейинмиш тох варлылара тә'сир этмир, лакин йохсул Гурбаны исә тагәтдән салыр.

Мәним тәклифим үзрә шакирдләр «Мәктуб етишмәди» һекайәсиндә олан башга тәбиәт тәсвирини дә дәрсликдән (сәһ. 49) охуюрлар. Дәрси екунлашдырыб эв тапшырығы верирәм: «Һекайәни бир даһа охуюн вә бәдии тәсвирләри дәфтәринизә язын».

Шакирдләрин язылы вә шифаһи нитгләринин инкишаф этдирилмәсиндә бәдии әсәрләрдәки образларын характеристи-

касыны тәһлил этмәйин дә бөйүк әһәмиййәти вардыр. Мәһз буна көрә дә мән әсәрдә иштирак едән образларын характеристикасыны тәһлил едәркән, образларла әлагәдар олан бүтүн чәһәтләри (образын ичтимаи вә шәхси һәятыны, башга образларла мүнасибәтини, хасиййәтчә она зидд олан образлары, образларын харичи көрүнүшүнүн көзәллийини вә с.), данышығындакы хүсусиййәтләри (мәдәни, савадсыз, нәзакәтли вә с.) изаһ этмәйә чалышырам.

Тәчрүбә көстәрир ки, һәмин чәһәтләри шакирдләрә мүкәммәл өйрәтдикдә шакирдләрдә әдәби гәһрәман вә образлар һаггында унудулмаз тәсәввүрләр яраныр. Бу иши V—VII синифләрдә мүхтәлиф әдәби нөв (эпик, лирик, драм) әсәрләр үзәриндә дә апарырам. Ч. Чаббарлынын «Севил» драмыны, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», С. С. Ахундовун «Гарача гыз», А. Шаигин «Мәктуб етишмәди» һекайәләри, А. Сәһһәтин «Әһмәдин гейрәти» поэмасы вә башга бәдии әсәрләри тәһлил едәркән гәһрәман вә образлары сәчиййәләндирмәк вәрдишини верирәм.

VII синифдә Ч. Чаббарлынын «Севил» п'есиндән верилмиш парчаны тәһлил эдиркән шакирдләрә баша салырам ки, образ вә я гәһрәман һаггында нағыл этмәк о образ вә я гәһрәманы характеризә этмәк демәк дейилдир. Нағылла характеристика арасында бөйүк фәрг вардыр. Нағыл эдиләндә гәһрәманын һәятына аид һадисә данышылыр, характеристикада исә мүһакимә апарылыр, дүшүнүлүр, сәчиййәнин пис вә яхшы чәһәтләри һаггында нәтичә чыхарылыр.

Белә изаһатдан сонра ашағыдакы суалла шакирдләрә мүрачиәт эдирәм:

— Ушаглар, «Севил» драмынын гәһрәманы кимдир?

Шакирдләр әсәрин гәһрәманынын Севил олмасыны сөйләйирләр. Һәмин суалы екунлашдырдыгдан сонра образларын тәһлилинә башлайырам.

— Ушаглар, билдийиниз кими, Севил әсәрин гәһрәманыдыр. Һәмин әсәрдә бир-биринин әкси олан ики гадын образы вардыр. Севил вә Дилбәр. Бунлар ичтимаи вәзиййәтләри вә хүсусиййәтләринә көрә мүхтәлиф характерли образлардыр. Биздә әсәрин әввәлиндән ахырына гәдәр Дилбәрә гаршы нифрәт, Севилә исә мәһәббәт һисси яраныр.

Биз, мешшан Дилбәрә она көрә нифрәт эдирик ки, о, әхлагсыз, позғун, шәхси мәнфәәтини күдән, һийләкәр, өзүнү һамыдан үстүн тутан бир гадындыр. О, Балашын эвинә кәлдикдән сонра Севилин эвдән говулмасыны әмр эдир. Бу гадын мәһв олан буржуа-мешшан тәбәгәсинин нүмайәндәсидир. О, мешшан аиләдә доғулмушдур. Дилбәр совет ичтимаи гуру-

лушуна зидд, азад совет чәмиййәтинә ярамаян гадын типидир. Элә бу чүр мәнфи хүсусиййәтләрә малик олдуғуна көрә дә о, совет гурулушу илә аяглаша билмир.

Севил исә ени һәята мейл эдән, мөһкәм ирадәли, намуслу бир гадын образыдыр. Бир-биринә зидд олан Севил илә Дилбәр сурәтләрини белә мүгайисә эдирәм.

Сонра исә шакирдләр язы тахтасында мәним рәһбәрлийимлә Севил вә Дилбәрин характерик хүсусиййәтләрини мүгайисәли сурәтдә язырлар:

Дилбәр	Севил
1. Дилбәр мәһв олан буржуа мешшан тәбәгәсинин нүмайәндәсидир.	1. Севил Совет һакимиййәти дөврүндә етишән ени Азәрбайчан гадынларынын нүмайәндәсидир. Йохсул кәндли гызыдыр.
2. Әхлагсыз, һийләкәр, шәхси мәнфәәтини күдән, өзүнү һамыдан үстүн тутан гадын типидир.	2. Намуслу, мөһкәм ирадәли, сәдагәтли, хейирхаһ, ени һәята мейл эдән, башгаларындан асылы олмамаға чалышандыр.
3. Әри Балашы адам саймыр, ону тәһгир эдир.	3. Аиләйә һөрмәт бәсләйир, әринә садиг вә вәфалыдыр, лакин садәлийиндән позғун вә мурдар һәят тәрзини анламайыр.
4. Балаш ишдән чыхандан сонра Дилбәр әввәлки вәзиййәтиндә галмыр. Әввәлки мешшан адәтләриндән узаглашмаға мәчбур олур.	4. Ағыр вәзиййәтдә яшаян Севил гадын һүгугсузлуғунун ярамазлығыны вә азадлығын сосялизмдә олдуғуну баша дүшүр.
5. Дилбәр совет гурулушу илә аяглаша билмир, күндән-күнә фәлакәтә уғрайыр.	5. Әсәрин гәһрәманы Севил узун мүбаризәдән сонра инкишаф эдир вә алимлик дәрәчәсинә гәдәр йүксәлир.
6. Мешшан Дилбәрә нифрәт эдирик.	6. Әсәрин гәһрәманы Севили севирик.

327 9-6799
Азәрбайчан Республикасы
КИТАБХАНАСЫ

Дәрси екунлашдырмаг мәгсәдилә Севилә вә Дилбәрә гаршы мүнасибәтими гейд едирәм.

Үмумиййәтлә, образларын гаршылашдырылмасы йолу илә апарылан тәһлил әсәрин идеясынын айдынлашмасына сәбәб олдуғу кими, идея-сияси тәрбиййәнин верилмәси ишини дә асанлашдырыр. Шагирдләрдә образлар һаггында айдын тәсәввүр яраныр.

Бә'зән образларын характеристикасыны мүгайисәсиз тәһлил едирәм. Бунун үчүн дә енә әввәлдән айрыча план тәртиб едирәм. Мәсәлән, VII синифдә Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» һекайәсини кечәркән Худаяр бәй образынын характеристикасыны ашағыдакы план әсасында тәһлил едирәм.

1. Худаяр бәйин ичтимаи вәзиййәти.
2. Портрети.
3. Рәфтары.

Һәмин планы язы тахтасында язырам, сонра шагирдләрә тапшырыг да верирәм ки, Худаяр бәйин ичтимаи вәзиййәтини язычынын нечә тәсвир етдийини һекайәдән сечиб көстәрсинләр. Бир шагирд һәмин сөзләри охуюр:

«Инди ики ил олар ки, Худаяр бәй Данабашда катдалыг еләйир. Бунун катда олмасынын да чох әһвалатлары вар... Худаяр бәй өзкә катдалар кими катда олмайыбдыр. Ахы, адәт бу чүрдүр ки, катданы чамаат сечәр. Амма Худаяр бәйин катдалығы өзкә төвр олубдур; йә'ни чох асан вәчһлә олуб».

Башга бир шагирд керисини давам етдирир:

«Әввәл, йә'ни ики ил бундан әгдәм Худаяр бәй глава янында чавуш иди. Иш белә кәтирди ки, глава Худаяр бәйин анасыны сиғә етди. Ашкардыр ки, глава өз сәмтини гоюб, өзкәни катдалыгда сахламаячаг. Бир һәфтәнин ичиндә катданы гыснайыб, гуллугдан кәнар еләди. Белә нечә вахт кәнд галды катдасыз. Хүласейи-кәлам, чамаат бир вахт көзүнү ачды, көрдү ки, Худаяр бәй катдадыр ки, катдадыр».

Мүәллим:—Худаяр бәйин портрети нечәдир?

Шагирдләр бу суала чаваб олараг әсәрдән характерик чүмләләр охуюрлар:

Биринчи шагирд: «Худаяр бәйин анчаг отуз едди, отуз сәккиз сини олар; артыг олмаз, бәлкә әксик ола. Бою учадыр, чох учадыр. Бәли, бою учадыр, саггалы, гашлары түнд гарадыр; үзү дә гарадыр, чох гарадыр, көзләри лап гарадыр. Бир тикә аг ер йохдур, көзләриндә...».

Икинчи шагирд: «Буларын һамысы өтәр. Худаяр бәйин бир бөйүк гүсуру вар: бурну әйридир; әйридир, амма пис әйридир. Әйри дә вар, әйри вар. Мән чох көзәлләр көрмүшәм ки, бурунлары әйридир, амма Худаяр бәйин бурну пис әйридир (сонадәк охуюр).

Мүәллим:—Худаяр бәйин рәфтарыны ким изаһ едәр?

Шакирд:—Худаяр бәй катда олан кими лап дәйишилди. Әввәл башлады либасындан. Палтарыны тәмизләйиб вә әлинә зоғал ағачы алыб, хәбәр верди ки, онун ады Худаяр дейил, Худаяр бәйдир. Кимин ихтияры вар иди сорушсун, һарадан она бәйлик етишиб?! Ийирми—отуз адамы Худаяр катда дама гатыб, мәһз о сәбәбә ки, сәһвән она дейибләр, Худаяр катда, демәйибләр Худаяр бәй.

Мән образын характеристикасыны айдынлашдырмагла кифайәтләнмирәм. Бурада шакирдләрин портрет һаггындакы мә'луматыны да тәкрар едир вә мөһкәмләндирирәм. Шакирдләрә баша салырам ки, портрет яратмаг мүәллифин типә олан мүнасибәтини ифадә едән бәдии васитәләрдән биридир. Мүәллиф образа өзүнүн мүсбәт вә я мәнфи мүнасибәтини дә ифадә едир. Буна көрә синфә ашағыдакы суалы верирәм:

— Ушаглар, Ч. Мәммәдгулузадәнин Худаяр бәйә мүнасибәти нечәдир?

Шакирдләр чаваб верир:

— Ч. Мәммәдгулузадә әмәкчи халгын ганыны соран түфейли Худаяр бәй кими зүлмкар, ийрәнч типи ифша едир. Буна көрә дә ону, олдуғу кими әйбәчәр көстәрмишдир.

Мән:—Дүздүр, ушаглар! Белә характерли типләрә нифрәт етмәк лазымдыр,—дейәрәк суалын чавабыны екунлашдырырам.

Беләликлә, дәрси екунлашдырдыгдан сонра, Худаяр бәй образынын характеристикасыны өз сөзләри илә язмағы шакирдләрә тапшырырам.

Мән образларын характеристикасыны тәһлил етмәк үчүн мүхтәлиф үсулдан истифадә едирәм.

С. С. Ахундовун «Гарача гыз» һекайәсиндәки Гарача гыз образынын характеристикасыны тәһлил етмәк үчүн ашағыдакы гайдада һазырлыг апарырам:

Биринчи дәрсдә әсәрин мәзмуну һаггында суал-чаваб апарырам. Сонра Гарача гыз образыны тәһлил етмәк үчүн шакирдләрә ашағыдакы суаллары верирәм:

1. Һекайәдәки һадисә һансы дөврүн һәятыны көстәрир?
2. Гарача гыз кимдир?
3. Һекайәдә Гарача гызын достлуг вә йолдашлыгда меһрибан олмасы һансы фактларла изаһ олунур?
4. Гарача гызын ағыллы олмасыны нечә изаһ етмәк олар?
5. Гарача гызын бөйүкләрә мүнасибәти нечәдир?

Һәмин суаллара чаваб алдыгдан сонра синфә мүрачиәт едирәм:

— Биз бу һекайәни охумагла нә өйрәнә билдик?

Шакирдләр бу суала мүхтәлиф чаваб верир вә өз мүлаһизәләрини сөйләйирләр. Мән һәмин чаваблары вә мүлаһизәләри истигамәтләндирир, тәкмилләшдирир вә тамамлайырам.

— Ушаглар, С. С. Ахундовун «Гарача гыз» һекайәси бизә ингилабдан әввәл Азәрбайчанда олан мүлкәдар-бәй һәяты илә йохсул халг һәяты арасында олан зиддиййәтин бир нүмунәсини верир. Биз бу һекайәдә кечмишдә йохсулларын фачиәли ағыр һәятыны Гарача гыз образы васитәсилә өйрәнирик. Ейни заманда Һүсейнгулу аға, онун арвады Пәричаһан ханымын ловғалығыны, габалығыны, йохсуллара истеһза етдийини, Пири бабанын исә бәй мәишәтинә нифрәти вә гуллуг етдийи бәй аиләсиндән үз чевирмәсини көрдүк. Һәтта, Гарача гызын дост йолунда фачиәли өлүмү бизи чох кәдәрләндирди. («Гарача гыз» китабыны шакирдләр охуюрлар). Сонра эвә ашағыдакы тапшырығы верирәм:

— Әсәри бир даһа диггәтлә охуюн, Гарача гыз образы һаггында олан характерик ерләри эв дәфтәринизә гейд един. Нөвбәти дәрсдә Гарача гыз образыны тәһлил едәчәйик.

Беләликлә кәләчәк дәрсә тәһлил үчүн шакирдләри һазырламыш олурам.

Тәһлил заманы тәтбиг едилән бүтүн бу васитәләр образларын дилини өйрәнмәк иши илә бағлыдыр. Шифаһи нитгин инкишафына сурәтләрин дили үзәриндә апарылан ишин бөйүк тә'сири вә көмәклийи вардыр. Әсәрин дили үзәриндә иш апараркән шакирдләри баша салырам ки, мүәллиф өз әсәриндә яратдығы образлары тәсадүфи сөзләрлә данышдырмадығы кими, инсанларын, типләрин һамысыны да бир дилдә данышдырмыр, образлара сөз верәркән онларын савад дәрәчәләрини, яшыны вә дүнякөрүшләрини нәзәрә алыр.

Бә'зән образларын дилиндә әдәби дилдә олмаян, лакин данышыгда, эл арасында чох яйылмыш сөзләрә дә раст кәлмәк олур. Белә сөз вә ифадәләри сечиб груплашдырырыг.

«Гарача гыз» һекайәсинин тәһлили заманы шакирдләри образларын дили үзәриндә ишләтмәйи дә унутмурам.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, «Гарача гыз» һекайәсиндә олан Пири киши илә Пәричаһан ханым бүтүн хүсусиййәтләри е'тибарилә бир-биринин әкси олдуғу кими, нитгләри дә бир-биринә зиддир. Бу мәгсәдлә суал-чаваб кечирирәм:

Мүәллим:—Пири кишинин Гарача гыза олан мүнасибәти нечә иди?

Шакирд:—Пири киши Гарача гызы өз өвлады кими север вә онунла сәмими рәфтар едир, һәр бир тәһлүкәдән горуюр.

Мүәллим:—Пири кишинин Пәричаһан ханыма мүнасибәти нечәдир?

Шакирд:—Пәричаһан ханымда залым, чаһил, кобуд, йохсулларын һәятына гәсд едән хүсусиййәтләр олдуғундан Пири киши она нифрәт едирди.

— Бу образларын хүсусиййәтләринә көрә нитгләри дә мүхтәлифдир. Одур ки, биз бу образларын дилини мүгайисәли сурәтдә тәһлил едәк,—дейә ушаглара мүрачиәт едирәм.

Пири кишинин дили	Пәричаһан ханымын дили
I. Пири кишинин Гарача гыз илә данышдығы дил садә, сәмими, меһрибанлыг вә сәдагәт көстәрән дилдир.	Пәричаһан ханымын дилиндә икилик вар. Лакин һәр ики тәрәф бир-бирилә әлагәдардыр. Хасиййәтинә уйғун олараг Пәричаһан ханымын дилиндә ловғалыг, өзүнү һәр кәсдән үстүн тутмаг, йохсуллара гаршы истеһза вардыр.
«Чох яхшы едирсән, гызым, адам кәрәк сәһәр дурсун ки, бәдәни сағлам олсун. — Баба, әл-үзүму һарада ююм? — Будур, дахмамызын янындан су ахыр, кет орада ю! (Гыз үзүнү ююб гайыдыр) — Ал гызым, үзүнү сил, отур чай ичәк.	О, өз гызыны Гарача гызла ойнамаға гоймайыб белә дейир: «Сән бәй гызысан, элә рәиййәт гызы илә отуруб-дурмаг сәнә ярамаз!» Пәричаһан ханымын дилиндә чаһиллик хүсусиййәти вардыр. Буну әри Һүсейнгулу ағая дедийи ифадәсилә муәййән едирик.
II. Пири кишинин Пәричаһан ханым илә данышдығы дил исә бу дилдән фәргләнир. О, Пәричаһан ханымла данышдығы заман, за-	Пәричаһан ханым әринә белә дейир: — Атасан, анчаг надансан! Надан атадан гыз нә тәрбийә көтүрә биләр?»

Пири кишинин дили	Пәричаһан ханымын дили
лымлара гаршы е'тираз, горхмазлыг вә чәсарәт ифадә олунур. «— Чәкил! Сән индийә кими бу гызы ағалығын әтрафына доланмаға гоймамысан ки, бәйзадә гызына фәна хасиййәтләри тә'сир эдәр. Инди мән онун бу зүлм ювасында галмасына разы дейиләм».	Пәричаһан ялварычы тәрздә дә данышыр: «— Аман, сизә гурбан олум! Тезчә бир Ағча ханымын ярасыны соруб, иланын зәһәрини ерә төкүнүз!». Яхуд: «— Гарача гыз, мәнә рәһмин кәлсин, гызымы өлмәйә гойма».

Белә мүгайисәли тәһлилдән сонра ушаглара дейирәм ки, ялварыш шәклиндә ишләдилән бу Пәричаһан ханымын мәрһәмәтли, юмшаг гәлбли олмасындан ирәли кәлмир. Элә бу дилин өзүндә йохсулларын өлүмүнү әһәмиййәтсиз һесаб этмәк кими алчаг сифәтләр вар.

Пәричаһан ханымын Гарача гыздан хаһиши элә ону сүбут эдир ки, Гарача гыз зәһәрләниб өлсә дә олар, амма тәки Ағча гыз өлмәсин.

М. Ю. Лермонтовун, А. С. Пушкинин өлүмүнә һәср этдийи «Шаирин өлүмүнә» адлы ше'рини кечәркән ше'рин дили үзәриндә даянырам.

Әввәлчә ше'ри нүмунәви охуюрам. Ше'ри охуяркән Пушкинә һәср олунан сөз вә ифадәләри (тәнтәнәли, сәмими, нәвазишли. Дантес вә ә'янлара аид олан сөз вә ифадәләри кәскин, гәзәбли) охуюрам. Сонра шакирдләрин бәдии гираәтинә башлайырам. Бәдии гираәт заманы шакирдләри баша салырам ки, шаир ше'ринин Пушкинә һәср олунан ерләриндә тәнтәнәли, сәмими, нәвазишли сөзләр (вүгарлы, о пак вичдан, намус гурбаны, бөйүк дүһа) ишләтмишдир. Һәмин сөзләр олан мисралары бир даһа енидән тәләб олунан интонасия илә охуюрам. Гатил вә ә'янлар һаггында ишләтдийи кәскин, зәһәрли вә гәзәбли олан һиссләри дә енә өзүнә мүвафиг интонасия илә охуюрам. Сонра ше'рин бөйүк севки вә гәзәб һиссилә долу олдуғуну ситатларла сүбут эдирәм.

Нәтичә олараг шакирдләри баша салырам ки, бу ики бир-биринә зидд олан фикри эйни үслуб вә я сөзләрлә ифадә этмәк олмаз. Ше'ри яхшы баша дүшмәк үчүн Лермонтовун

Пушкинә онун гатили Дантесә вә күбар чәмиййәтинә, ә'янлара нечә мүнасибәт бәсләдийини айдынлашдырмаг үчүн синфә мүрачиәтлә—Лермонтов Пушкин һаггында һансы тәнтәнәли, сәмими сөзләри ишләтмишдир?—дейә суал верирәм.

Шакирд:—Пушкин һаггында язычы ашағыдакы сөз вә ифадәләри ишләтмишдир: вүгарлы, мәғрур башы, о пак вичдан, «о көзәл, бөйүк дүһа», намус гурбаны, сәнәт мәш'әли, һәшәмәтли чәләнк.

Мүәллим:—Шаир Пушкинин гатили Дантес һаггында һансы ифадәләри ишләтмишдир?

Шакирд:—Лермонтов Дантес һаггында бу ифадәләри ишләтмишдир: «О үрәк, сәадәт вә рүтбәләр ардынча чуман гачғын, алчаг, гатил, союгганлы чәллад, сайсыз дидәркинләрдән бир дүшкүн...

Мүәллим:—Ә'янлар һаггында һансы ифадәләри ишләтмишдир?

Шакирд:—Бөһтанчы алчаглар, яланчы ялтаглар, мурдар ганлылар, әхлагсызлар, «зүлмдән, чәфадан зөвг аланлар», «намәрд аталарын дикбаш өвладлары» вә саирә.

Эвдә ше'ри ифадәли охумағы өйрәнмәйи, чәтин сөзләри лүғәт дәфтәринә гейд этмәйи, Пушкин, Дантес, ә'янлар һаггында олан сөз вә ифадәләри дәрсликдән сечиб язмағы шакирдләрә тапшырырам.

Тәчрүбә көстәрир ки, белә апарылан дәрсләр шакирдләрин шифаһи вә язылы нитгләринин инкишафына көмәк эдир.

V—VII синифләрдә шакирдләри нәинки айры-айры образларын, һәтта айры-айры язычыларын дилиндә грамматик гайдаларын мүхтәлиф хүсусиййәт дашымасы илә яхындан таныш эдирәм. Мәсәлән, М. Ф. Ахундов илә Чәлил Мәммәдгулузадәнин әдәби дили, Ч. Чаббарлынын, С. Вурғунун әдәби дили, М. С. Ордубадинин вә Әбүлһәсәнин әдәби дили арасында мүхтәлиф мүһүм фәргләр олмасыны мүгайисәли олараг изаһ эдирәм. Бу фәргләрин изаһы ифадә язынын (грамматик ганунлара әсасән) дүзкүн апарылмасына көмәк эдир.

Мән VII синифдә Худаяр бәй сурәти үзәриндә сәчиййәви язы апардыгда Ч. Мәммәдгулузадәнин дили үзәриндә даһа чох даянырам.

Үмумиййәтлә бу үсуллар шакирдләрин әдәбиййата олан марағыны даһа да артырыр.

М. МУСТАФАЕВ
Нуха шəһəри 10 №-ли орта
мəктəбин дил-əдəбийят мүəллими.

VI СИНИФДƏ АЗƏРБАЙҸАН ДИЛИ ДƏРСЛƏРИНДƏ ƏДƏБИ ГИРАƏТ МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН НЕҸƏ ИСТИФАДƏ ЭДИРƏМ

V—VII синифлəрдə Азəрбайҹан дили дəрслəри илə əдəби
гираəт арасында үзви əлагə ярадылмалыдыр. Бу əлагə грам-
матикадан кечилəн айры-айры мөвзуларын дəриндəн мəним-
сəнилмəсиндə шакирдлəрə бөйүк көмəк эдир, əдəби гираəтдəн
охунан парчаларын мүəййəн мəгсəдлə тəдгиг эдилмəсиндə он-
лара файдалы вəрдиш вə баҹарыг верир.

Шакирдлəр Азəрбайҹан дилиндə бу вə я дикəр мөвзуун
кечилмəсилə əлагəдар олараг верилəн тапшырығы иҹра эдəр-
кəн «Əдəби гираəт» китабындан өйрəнилмиш материалы бир
даһа диггəтлə нəзəрдəн кечирир, ону шүурлу сурəтдə охуюр-
лар. Бу нөв тəкрар исə шакирдлəрин рəван охумаларына вə
бəдии парчанын мəзмунуну даһа дəриндəн мəнимсəмəлəринə
яхшы тə'сир этмəклə бəрабəр, онларда əдəби гираəтə марағы
хейли артырыр, нитги инкишаф этдириб зəнкинлəшдирир,
Азəрбайҹан дилиндəн верилəн мə'луматы мөһкəмлəндирир.
Эйни заманда Азəрбайҹан дили дəрслəри илə «Əдəби гираəт»
арасындакы айрылыг «сəдди» вə мүҹəррəдлик арадан галды-
рылмыш олур.

Азəрбайҹан дилинин грамматикасы дəрсликлəриндə ве-
рилəн бə'зи тапшырыглар сəтһи вə ярытмаздыр. Мəһз буна
көрə дə «Əдəби гираəт» китабларындакы бу вə я башга мөв-
зуа аид сəмəрəли чалышмалар үзəриндə шакирдлəри ишлəт-
мəк бөйүк əһəмиййəт кəсб эдир.

Мəн VI синифдə Азəрбайҹан дилиндəн һəр һансы бир бəһ-
си кечəркəн «Əдəби гираəт» китабындан она аид, əлагəдар

тапшырыглар верирəм. Мəсəлəн: «Тəсдиг вə инкар феиллəри» (§ 48) мөвзууну кечдикдəн сонра эвдə «Əдəби гираəт» китабындан Низаминин «Кəрпич кəсəн кишинин һекайəси» парчасындан (сəһ. 15—16) тəсдиг вə инкар феиллəри тапыб айры-айры сүтунларда язмағы шакирдлəрə тапшырырам. Шакирдлəр бу иши ашағыдакы гайдада еринə етирирлəр:

«Кəрпич кəсəн кишинин һекайəси» ишлəнəн
тəсдиг вə инкар феиллəри

Тəсдиг феиллəр	Инкар феиллəр
Гачарды, тохуярды, газанарды, галдырардылар, артды, көрүндү, башлады, əзəҹəксəн, һасил эдəҹəксəн, гайтар, деди, əл чəк, кəсəр, яшаяр, чəкəр, дашыяр, өйрəтдим, данладын, билəрсəн, сарсылды, кетди...	Гылынҹ вурма, əсиркəмəзлəр, ҹəһиллик этмə, өйрəтмə, хəҹалəтə дүшмəйим, дурмады, күнаһкар сайма...

Фе'лин əмр формасыны кечдикдəн сонра верилəн билийи мөһкəмлəндирмəк мəгсəдилə апардығым чалышмада синиф шакирдлəрини ики групa бөлүрəм, бир група Г. Б. Закирин «Дурналар» ше'риндəн, о бири група исə Сейид Əзимин «Оғлума нəсиһəт»индəн əмр формасында олан феиллəри сечиб язмағы тапшырырам. Шакирдлəр һəмин шеирлəрдəн əмр формасында олан ашағыдакы феиллəри тапыб язырлар:

I вариант:

Сахлайын, рəһм эдин, кечин, эйлəмəйин, көрүм, тəғафүл этмəйин дөнмəсин («Дурналар», сəһ. 22—23).

II вариант:

Рəайəт гыл, һөрмəт гыл, демə, салам эйлə, эһтирам эйлə, бил, ҹəһд гыл. (Сейид Əзимин «Оғлума нəсиһəт», сəһ. 38).

Фе'ли бағламаларын өйрəнилмəсинə програмда үч саат вахт верилир. Ялныз бу мөвзуу кечиб гуртардыгдан сонра дəрсликдəки 152-ҹи тапшырыг үзəриндə шакирдлəри ишлəдирəм. Бу һалда биринҹи вə икинҹи саатлардан сонра эвдə иҹра этмəк үчүн шакирдлəрə һансы тапшырығы вермəк олар.

Мән «фе'ли бағламалары» әмәлә кәтирән шәкилчиләрин бир гисмини өйрәтдикдән сонра эвдә «Әдәби оху» дәрслийиндән «Гачаг Нәби»дән биринчи парчаны (сәһ. 3—4) диггәтлә охуяраг ичәрисиндә **ыб, иб, уб, үб** шәкилчиләри илә дүзәлән фе'ли бағламалар олан чүмләләри сечиб язмағы шакирдләрә тапшырырам. Ушаглар ашағыдакы чүмләләри сечиб дәфтәрләринә язырлар.

1. Хочаларын парчаларынын алыныб, йохсуллара верилмәси.
2. Нәби хочаларын үстүнә **гышгырыб** деди:
— Даянын, йохса бир тикәнизи дә сағ бурахмаячағам!
3. Хочалар **зарылдайыб** дедиләр:
— Ай Нәби, сән аллаһ, бу дәфә бизи саламат бурах.
4. Нәби хочаларын парчаларыны **алыб**, орада тайы-тай үстүнә йығды.
5. Нәби айналыйнан парчаны **өлчүб**, йохсуллара пайлады.
6. Бирдән бир нәфәр адам гаранәфәс **кәлиб**, Нәбийә деди:
— Ай Нәби, тез ол кет, нәчәлник бөйүк дәстәйнән кәлир.
7. Нәби буну ешидән кими, атланыб кетди Алянлы мешәсинә тәрәф.
8. Бир нечә дәгигәдән сонра нәчәлник гошуннан **кәлиб** чыхды.
9. Чамаат ону **янылдыб** чаваб верди:
— Нәби Сарыятагдан Языя чыхды. (сәһ. 3—4).

Мә'лумдур ки, һәмишә эйни шәкилдә тапшырыг вермәк вә я чалышма үзәриндә ишләмәк шакирдләрдә марағы кетк едә азалдыр вә екнәсәглик әмәлә кәтирир. Мәһз буна кәрә мән әдәби гираәт үзрә верилән тапшырыгларын нөвүнү тез-тез дәйишмәйә чалышырам.

«Мүбтәда вә хәбәр» бәһсини кечиб гуртардыгдан сонра ушаглар яхшы баша дүшүрләр ки, муасир Азәрбайчан дилиндә дүзкүн нитгдә хәбәрләр, адәтән, чүмләнин ахырына дүшүр, лакин шеирләрдә исә шаир гафийә вә аһәнк хатиринә чүмлә үзвләринин ерини дәйишә биләр. Мәсәлән: «Шаирин өлүмү» ше'риндә Лермонтов языр:

Сакитди о гатилин көксүндәки бош үрәк,
Титрәмәди һеч эсла әлиндәки пистолет (сәһ. 57).

Бу шеирдә чүмлә үзвләрини ерли-ериндә ишләтсәк, йә'ни мисралары нәсрә чевирсәк белә олар:

О гатилин көксүндәки үрәк сакит иди.
Әлиндәки пистолет һеч эсла титрәмәди.

Шакирдләрин билийини йохламаг мәгсәдилә Пушкинин «Сибирә мәктуб» ше'риндә муәййән кәләчәк заманда ишләдилән феилләри чүмләнин ахырына кәтириб хәбәр кими ишләтмәйи вә мисралары нәсрә чевириб язмағы шакирдләрә тапшырырам. Тапшырығы дүзкүн еринә етирән ушаглар белә чүмләләр дүзәлдиб язырлар:

1. Чәкдийимиз әмәк һеч итмәйәчәк.
2. Бөйүк әмәлләринин өлмәйәчәк.
3. Үмид, о гаранлыг ерләрдә сиздә севинч вә шәтарәт оядачаг.
4. Зүлмәтли энкәли яра-яра, сизләрә достлуг вә севки чатачаг.
5. О заман буховлар парчаланачаг (эйнән).
6. О заман зинданлар чөкәчәк.
7. Шән үзүнүзә азадлыг күләчәк
8. Гардашлар сизә гылынч верәчәк (сәһ. 43).

VI синифдә охуян шакирдләрин бир гисми сөзләри сәтирдән-сәтрә көчүрмәкдә чәтинлик чәкир, һечалары дүзкүн айыра билмирди. Одур ки, язы заманы сәһв бурахырдылар. Бунун гаршысыны алмаг, һәм дә ше'рин вәзнини баша салмаг мәгсәдилә мән С. Вурғунун «Муған» поэмасындан верилән парчаны («Минкәчевир гәһрәманы») кечәркән шакирдләрә тапшырырам ки, шеирдән үч бәнд һечалара айырараг эвдә дәфтәрләринә көчүрсүнләр вә мисраларын сонунда һечанын сайыны (мигдарыны) язсынлар. Йә'ни белә: Чар чә-кир чарх-ла-рын чах-на-шыг сә-си—11 һеча. Чар чә-кир гыш-гы-рыр нәһәнк ма-тор-лар—11 һеча (сәһ. 105—106).

Дәрс дедийим шакирдләрдән бир нечәси ерли шивә тә'сири илә **к-ч** вә һабелә **к-ч** сәсләрини дүзкүн тәләффүз эдә билмир, гарышдырыр вә чох нөгсанлы язырдылар. Мән буну нәзәрә алараг белә һәрфләрин чох ишләндийи парчалардан үздән көчүрмәйи вә я белә сөзләри сечиб язмағы шакирдләрә тапшырырам. Мәс.:

Минкәчевир, чәкир, кечичи, кичик, нәһәнк пәнчәси, **төкүр, тәнкийир, күл-чичәкли, кечсә, күлүнкүн, ичиндә, чәкич, сөкүн** вә с. («Минкәчевир гәһрәманы», сәһ. 105—106).

Яхуд белә типик сәһвләр бурахан шакирдләрә (беләләри синифдә алты нәфәр иди) белә хүсуси тапшырыг верирәм. «Шаирин өлүмү» ше'риндән ичәрисиндә **к-ч** вә **к-ч** һәрфләри иштирак эдән сөзләр олан мисралары сечиб дәфтәринизә язын. Мәс.:

Нечин о, сакит һәят, садә достлар ичиндән,
Чошғун һиссләри боған, азад гәлби инчидән,

Бу боғучу, бу пахыл мүһитә кәлди кирди?
Нечин о, әл узатды бөһтанчы алчаглара?
Нечин инанды хошдил, яланчы ялтаглара?
О ки, һәлә кәнч икән—инсан нәдир—билирди (сәһ. 57).

Белә фәрди тапшырыглар шакирдләрин шифаһи нитгини вә хүсусән языда бурахдыглары сәһвләри арадан галдырмагда мәнә хейли көмәк эдир.

Нөвбәти дәрсдә бу тапшырыгларын ичрасыны йохларкән мән һәмин шакирдләри ики-ики язы тахтасына чағырырам. Онларын һәрәси бир лөвһә гаршысында даяныб тапшырыгдакы шеирдән бир-ики мисра әзбәрдән (дәфтәрә бахмадан) языр. Бу о гәдәр дә вахт алмыр. Лакин ушаглары нәзәрдә тутулан бә'зи сөзләри дүзкүн язмаға алышдырыр.

«Зәрфин мә'нача нөвләри»ни кечәркән «Әдәби гираәт» китабындан Г. Б. Закирин «Дурналар» ше'риндән ичәрисиндә тәрзи-һәрәкәт зәрфи олан мисралары сечиб язмағы шакирдләрә тапшырырам. Шакирдләр белә мисралар тапыб язырлар:

1. Бир саат һавада ганад сахлайын,
Низам илә кедән гоша, дурналар!
2. Гатарлашыб нә диярдан кәлирсиз
Гаггылдаша-гаггылдаша, дурналар!
3. Яваш кечин, сәс-сәмириниз анылар.
4. Кечә-күндүз чанан дейиб ағларам.
5. Закирәм, од тутуб алышды чикәр (сәһ. 22—23).

Суал чүмләсини кечдикдә, ушагларын суал әвәзликләри, суал шәкилчиләри вә суал интонасиясы илә ифадә олунан чүмләләри дүзкүн таныйыб-танымадыгларыны йохламаг мәгсәдилә Фүзулинин «Шикайәтнамә» әсәриндән верилән парчадакы мүкалимәдә олан суал чүмләләрини эвдә сечиб дәфтәрә язмағы вә нөвләрини көстәрмәйи шакирдләрә тәклиф эдирәм.

«Шикайәтнамә»дәки диалогда суал чүмләләри:

Суал әвәзликләри илә дүзәлән	Суал шәкилчиләри илә дүзәлән	Суал интонасиясы илә дүзәлән
Дедим: — Бу **нә** рәфтардыр? **Нийә** белә пис иш көрүрсүнүз? Дедим:—Ахы **нә үчүн** бу кағызыма әмәл этмирсиниз?	Дедим: — Белә бир хәзинәдә артыг пул йохдур**му?**	Дедиләр: — Падшаһын сарай хәрчләриндән артыг галса да, биздән галар? («Әдәби гираәт», сәһ. 19).

С. Вурғунун «Муған» поэмасы үзрә шакирдләрә белә бир тапшырыг верирәм: охунмуш «Минкәчевир гәһрәманы» парчасыны (он биринчи нәғмәдән) эвдә диггәтлә нәзәрдән кечирәрәк, суал вә әмр чүмләләрини сечиб дәфтәринизә язын». Шакирдләр һәмин мәтндән ашағыдакы чүмләләри тапыб язырлар:

Суал чүмләләри	Әмр чүмләләри
1. Бәс **кимдир, нәчидир** бизим гәһрәман?	1. Бир ан белә **бурахмаяг** чиловуну әлимиздән!
2. **Ким** дейишәр ер үзүнә өз юрдуну-ювасыны.	2. Э'тибарсыз достлар кими **ойнамасын** бизимлә Күр!
3. Көрүрсәнми? О, буланыр, о һирслидир, о дөйүнүр.	3. Селләр-сулар **гудурмасын!**
4. Гәлби дашдыр, **нәдир** ерин?	4. Гурғумузу **учурмасын!**
	5. Гаялары **сөкүн!** **Сөкүн!**
	6. Семент **верин!** Бетон **төкүн!**
	7. Тез **ол** йолдаш! Чохалт **току!**

(сәһ. 105—107).

Әдәби гираәтдән тапшырыг сечәркән мән әввәлчәдән мәтнин һәчмини, характерини (ишин ағыр-йүнкүллүйүнү), синфин сәвиййәсини, шакирдләрин һәддиндән артыг йүкләнмәмәсини нәзәрә алырам. Тапшырыг мәтнинин конкрет вә әлверишли олмасына чалышырам.

Әдәби гираәт дәрсләрини дә гаршылыглы сурәтдә ери кәлдикчә Азәрбайчан дилинин грамматикасындан верилән биликлә әлагәләндирмәйә сә'й эдирәм. Буна аид бир нечә мисал көстәрмәк истәйирәм. М. Ибраһимовун «Азад» һекайәсини кечәркән (VI синифдә) айдын олду ки, бә'зи шакирдләр һәм суал-чаваб заманы, һәм дә әсәрин мәзмунуну нағыл этдикдә «Сүкути», «чәләсә», «данишкаһ» вә с. сөзләри дүзкүн тәләффүз этмирләр. Белә һалларда мән дәрһал мурачиәт эдиб дейирәм:

— Йолдашыныз «чәләсә» әвәзинә «кәләсә» деди. Ким кәлиб бу сөзү тахтада сәһвсиз язар?

Шакирдләрдән бири кәлиб һәмин сөзү тахтада дүзкүн языр.

Мән бу сөзләри дүзкүн тәләффүз этмәйи бачармаян шакирдләрин бир нечәсини тахтая бахыб һәмин сөзләри дүзкүн демәләрини вә бә'зи һалларда ики-үч дәфә тәкрар этмәйи онлардан тәләб эдирәм.

Гошмалары кечдикдән сонра Лермонтовун «Шаирин өлүмү» ше'рини әзбәрләтдикдә:

— Нечин о, әл узатды бөһтанчы алчаглара?

Нечин инанды хошдил, яланчы ялтаглара? (сәһ. 57).

мисраларындакы «нечин» сөзләринә шакирдләрин диггәтини чәлб этмәк үчүн тахтая һәмин сөзү яздырыб изаһ эдирәм ки, «нечин»—«нә үчүн» демәкдир. Бә'зән шеирләрдә вәзн хатиринә «нә» суал әвәзлийи илә «үчүн» гошмасы бирликдә дә (бүтөв шәкилдә) ишләнир ки, бир һеча гысалдылсын.

С. С. Ахундовун «Гарача гыз» һекайәсини кечәркән шакирдләрин диггәтини Пири кишинин данышыг тәрзинә чәлб эдирәм. Пири киши чох мүлайим вә меһрибан бир ифадә илә Гарача гыза дейир:

— Гызым, нә үчүн гышгырдын? Кимдән горхдун? (сәһ. 13). Бу чүмләни шакирдин биринә охутдуруб сорушурам:

Интонасияя көрә бу нечә чүмләдир?

Шакирд—Бу суал чүмләсидир.

Суал чүмләсинин һансы нөвүндәндир?

Шакирд—Суал әвәзлийи илә әмәлә кәлән суал чүмләсидир. «Нә үчүн», «кимдән» суал әвәзликләридир.

Беләликлә, суал чүмләсини гираәт заманы шакирдләрә бир даһа хатырладырам.

«Гарача гыз» һекайәсиндә Пәричаһан ханым Ағча ханымын голундан илан зәһәрини совурмағы гуллугчулардан ачизанә хаһиш эдир, онлара ялварараг белә дейир:

— «Аман, сизә гурбан олум. Тезчә бир Ағчанын ярасыны совуруб иланын зәһәрини ерә төкүн.» (сәһ. 82).

Бу чүмләйә шакирдләрин диггәтини чәлб этдикдән сонра белә суал-чаваб апарырам:

Мүәллим—Бу нә чүр чүмләдир?

Шакирд—Бу әмр чүмләсидир.

Мүәллим—Бурада мә'нача әмрми ифадә олунур?

Шакирд—Бурада әмр йох, хаһиш билдирилир.

Көрдүйүнүз кими, әдәби гираәт заманы әмр чүмләсини вә онун мә'нача нөвләрини бир даһа шакирдләрин ядына салырам.

«Гарача гыз» һекайәсинин бир ериндә Ағча ханым дейир:

— Мәним һеч бурадан хошум кәлмир (сәһ.76).

Бу чүмләдәки «кәлмир» сөзүнә шакирдләрин нәзәрини чәлб эдиб дейирәм:

— «Кәлмир» сөзүнүн көкү нәдир?

Шакирд—«кәлмир» сөзүнүн көкү «кәл»дир.

Мүәллим—Бурада заман шәкилчиси һансыдыр.

Шакирд—Бурада «ир» заман шәкилчисидир, һәм дә индики заманы билдирир.

Мүәллим—Бәс «м» нәйи билдирир?

Шакирд—«м» инкар билдирир. Индики заманда «ма», «мә» әвәзиндә тәкчә—«м» дә инкар шәкилчиси кими ишләнир.

«Азәрбайчан пионери» гәзети үзрә дә мән бә'зән белә тапшырыглар верирәм. Мәсәлән, мүрәккәб мүбтәдасы олан сәккиз чүмлә сечиб язмағы тапшырмышдым. Шакирдләр бу тапшырығы асанлыгла вә мүвәффәгиййәтлә еринә етирдиләр.

Синифдән харич гираәт үчүн төвсийә эдилән әдәби-бәдии китаблар үзәриндә дә бә'зән белә иш апарырам. Буна көрә дә мән әввәлчәдән һазырлыг көрүрәм.

Беләликлә, Азәрбайчан дили дәрсләриндә әдәби гираәтдән вә әксинә, әдәби гираәт заманы ана дилиндән истифадә эдәрәк гаршылыглы әлагә яратмаг тәчрүбәси мүсбәт нәтичәләр верир. Бу да шакирдләрдә билийин мөһкәмләнмәсинә яхшы тә'сир эдир.

Афат ГУРБАНОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин аспиранты.

IX СИНИФДӘ БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ДИЛИНИН ӨЙРӘНИЛМӘСИНӘ ДАИР

Мәктәбдә бәдии әсәрләрин дил вә үслуб хүсусиййәтләринин өйрәнилмәси олдугча бөйүк әһәмиййәт кәсб эдир. Бөйүк язычы М. Горки дили бәдии әсәрин әсас материалы кими һесаб этмиш, бүтүн язычылары ана дилини, онун рәнкарәнклийини, зәнкинлийини өйрәнмәйә чағырараг демишдир: «Дил әдәбийятын илк үнсүрүдүр, онун әсас васитәсидир (аләтидир)». Бурадан айдын олур ки, бәдии әсәрин дил вә үслуб хүсусиййәтләринин тәһлили бу вә я башга бир әсәрин идея мәзмунунун мәнимсәнилмәси ишинин айрылмаз вә үзви һиссәсини тәшкил эдир.

Орта мәктәбдә бәдии әсәрләрин дилинин өйрәнилмәси шакирдләрдә бәдии сөзә мараг вә мәһәббәт һисси тәрбийә эдир, сөзүн мә'на вә гүввәсини баша душмәләринә, грамматик гурулушуну вә с. дәрк этмәкдә шакирдләрә яхындан көмәк эдир. Азәрбайчанын көркәмли шаир вә язычыларынын (Низами, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов вә б. к.) әсәрләри гәдим тарихә вә инкишаф йолларына малик олан Азәрбайчан дилинин көзәл инчиләридир. Бу әсәрләр дилимизин ичтимаи маһиййәтини вә кениш ролуну әкс этдирмәклә бәрабәр, онун тарихи, инкишаф йоллары һаггында зәнкин материал мәнбәйидир.

Габагчыл мүәллимләр бу вә я башга язычынын әсәрини кечиркән онун бәдии хүсусиййәтләрини дә тәһлил эдир, синфин билик сәвиййәсинә уйғун бир тәрздә дилин үмумхалг тәрәфиндән ярадылмасы, дилин тарихинин халгын тарихи илә бағлылығы вә ичтимаи һадисә олмасы, онун дахили инкишаф

ганунлары, луғәт тәркиби, әсас луғәт фонду, грамматик гурулушу, үслубу вә Азәрбайчан әдәби дили вә язысынын яранмасы вә инкишафы һаггында шакирдләрә гыса мә'лумат верирләр.

Програмын тәләбинә әсасән, орта мәктәбин IX синфиндә бәдии әсәрин дили вә үслуб хүсусиййәтләри дә тәһлил эдилир. Габагчыл мүәллимләр бәдии әсәрин дилини вә хүсусиййәтләрини мәнимсәтмәк үчүн, онун элми, публисист әдәбиййатындан вә данышыг дилиндән фәргләнән чәһәтләрини шакирдләрә айдынлашдырырлар. Шакирдләр «поэтик» дил нә олдуғуну баша дүшмәлидирләр. Үмумхалг дили илә әдәби дил бир-биринә гаршылыглы тә'сир эдир. Ери кәлмишкән ону да гейд этмәлийик ки, мүәллим әсәри дил чәһәтдән тәһлил эдәркән әдәби дилин чанлы халг дили әсасында ярандығыны көстәрмәлидир. Эйни заманда көркәмли бәдии сөз усталарынын бөйүк идея мәзмунуну өзүндә мәркәзләшдирән чох дәгиг, сәррает, дүз образлы ифадәләрин халг дилинә дахил олдуғуну вә әксинә, бир сыра бәдии вә дәгиг халг ифадәләринин дә бәдии дилә мәхсус олдуғуну конкрет мисалларла шакирдләрә баша салмалыдыр. Мәктәбдә бәдии әсәрләрин дилини тәһлил этмәклә шакирдләр бир тәрәфдән һәмин әсәрин мәзмунуну дәриндән баша дүшүрләр, дикәр тәрәфдән исә өз сөз эһтиятларыны аталар сөзү, зәрб-мәсәлләр, фразеоложи бирләшмәләр вә идиоматик ифадәләрлә зәнкинләшдирирләр. Шакирдләрин тәһлил заманы өйрәндикләри ифадәләр, онлара бәдии чүмлә гурмагда, мүәллимин вердийи суаллара кениш, айдын, гәнаәтэдичи чаваб вермәкдә, мөвзуу мүстәгил сөйләмәкдә, бу вә я дикәр нәзәри грамматик билийи практик олараг изаһ этмәкдә тәкчә дәрсликдән вә әдәби әсәрдән мисаллар кәтирмәклә кифайәтләнмәйиб, эйни заманда өзләри дә мүстәгил дүшүнүб инандырычы мисаллар дүзәлтмәкдә яхындан көмәк эдир.

Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, IX синифдә бәдии әсәрләри дил вә үслуб чәһәтдән тәһлил эдиркән мүәллим өз гаршысында мүәййән тәләбләр гоймалыдыр. Биз һәмин тәләбләри үмумиләшдирилмиш һалда ашағыда веририк.

1. Тәһлил шакирдләрдә мүәййән язычынын дили вә үслубу һаггында тәсәввүр оятмалыдыр.

2. Язычынын сөз сечмә бачарығы, фәрди үслубу конкрет бәдии материал үзәриндә изаһ олунмалыдыр.

3. Өйрәдилән әсәрин идея мәзмунунун ачылмасына хидмәт этмәлидир.

4. Язычынын дилинин яшадығы дөврүн бәдии дили үчүн нә дәрәчәдә характер олмасыны мүәййәнләшдирмәлидир.

5. Әдәби материалын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсинә ярдым этмәлидир.

6. V—VII синифләрдә бәдии әсәрләрин дили һаггында верилмиш ибтидаи мә'луматы системләшдириб дәринләшдирмәлидир.

7. Кечмиш дөврләр үчүн характерик олан, лакин мүасир дилимиз үчүн архаикләшән сөзләри көстәрмәлидир.

8. Чәтин сөз вә ифадәләрин мә'насыны шакирдләрә айдынлашдырмалыдыр.

9. Дилимизин лексик, морфоложи, синтактик вә үслуб хүсусиййәтләрини шакирдләрә өйрәтмәлидир.

Бу мәсәләләрин изаһыны даһа яхшы айдынлашдырмаг үчүн биз бурада М. Ә. Сабирин әсәрләринин үзәриндә даянačағыг.

Мүәллим Сабирин ярадычылығыны кечиркән онун дилинин зәнкинлийини, лексиконунун тәркибини шакирдләрә айдынлашдырмалыдыр. Чүнки Сабирин әсәрләринин лүғәти олдугча зәнкин, чохчәһәтли, рәнкарәнк вә характерикдир. Бу лүғәт Сабир дөврүнүн инсанларыны, әхлаги хүсусиййәтләрини, бахышларыны, мәгсәд вә ниййәтләрини кениш бир тәрздә охучу гаршысында чанландыран уйғун бир лүғәтдир. Габагчыл мүәллимләр Сабирин әсәрләри үзәриндә иш апаракән, шакирдләри дәрслик үзәриндә чидди чалышдырырлар. Онларла бирликдә бу лүғәтин тәркибиндә рус, бейнәлмиләл, әрәб, фарс сөзләринин олдуғуну вә ени сөзләрин яранмасы илә янашы бир сыра сөз вә ифадәләрин дә Сабир дили үчүн характер олдуғу һалда, бу күн әдәби дилимиздә ишләнмәдийини, тәдричән архаик плана кечдийини мүәййәнләшдирирләр.

Мүәллим Сабир әсәрләринин лүғәтиндә мүасир әдәби дилимизә уйғун олмаян, дөврүн зәрури мәфһумларыны ифадә этмәйән, дилдән чыхыб кетмиш вә кетмәкдә олан бир сыра сөз вә ифадәләрин Сабир дөврү үчүн характер олдуғуну сөйләйир. О, көстәрир ки, руһанилийин, истисмарын һөкм сүрдүйү бир дөврдә халгы алдатмаг, соймаг, она әзиййәт вермәк үчүн шиә, сүнни, чәһәннәм, иман, чин, хортдан кими дини сөзләр, бәй, хан, ахунд, молла кими рүтбә адлары вә һампа, фырылдаг, коп кими ифадәләр һәмин дөвр үчүн характер иди.

Сабир өз дөврүнүн ичтимаи гейри-гануниливйини тәсвир эдәркән әввәлчә образлы, сәлис бир дил үзәриндә дүшүнмүшдүр. Шаир белә характер дил үчүн ялныз чанлы халг дилиндән истифадә этмәклә кифайәтләнмәмиш, әйни заманда рус,

бейнәлмиләл, әрәб, фарс сөз вә ифадәләриндән дә истифадә этмишдир. Халгын гайғысына галмыш Сабир зоракылыгла гәбул этдирилмиш әрәб-фарс сөзләриндән халгын баша дүшәчәйи бир тәрздә истифадә этмәйә чалышмышдыр. Шаирин әсәрләриндәки әрәб-фарс сөзләринин чоху халг тәрәфиндән гәбул эдилмиш, мә'насы күтләйә айдын олан сөзләрдир. Сабир халгын баша дүшә биләчәйи ифадәләри шеирдә мүәййән изаһла вермишдир. Мәсәлән: «табан», «үмәрайә», «дидейи-кирян», «салам», «дәхаләт», «һаләт», «эдавәт» вә с. сөзләр айрылыгда тез анлашылмадығы һалда, Сабирин ше'риндә һеч бир лүғәтә вә сайр васитәйә эһтияч олмадан баша дүшүлүр. Мүәллим буну шакирдләрә баша салмаг үчүн ашағыдакы парчалары мисал кәтирир.

1. «Күн кими **табан** эдиб, паматы-зүлмәт этмәли».
2. «Сән дур аяг үстә, демә бир сөз **үмәрайә**».
3. «Валлаһы сөзоб **дидейи-киряныны**, аллам!».
4. «Мән **салим** олум, чүмлә чаһан батса да батсын».
5. «...Олмаз бу ки, һәр әмрә **дәхаләт** эдә фә'лә».

Габагчыл мүәллимләр Сабирин рус дилинә, рус мәдәниййәтинә, бейнәлмиләлчилийә хүсуси фикир вердийини, онун бу саһәдәки бөйүк марағыны да шакирдләрә изаһ эдирләр. Сабир рус дилинә хүсуси мәһәббәт бәсләмиш вә бу дилдән истифадә этмишдир. О, дилимиздә гаршылығы олмаян сөзләри рус дилиндән вә бә'зән дә башга мүтәрәгги дилләрдән кәтүрмүшдүр. Шаирин ишләтдийи рус вә бейнәлмиләл сөзләр дөврүн ән зәрури мәфһумларыны ифадә этмишдир. Бу сөзләрин бир гисми (университет, гәзет, журнал, доктор, булвар, дипломат, автомобил, клуб, галстук, пулемйот вә с.) бу күн белә дилимиздә вәтәндашлыг һүгугу газанараг ишләнмәкдәдир. Мүәллим бу сөзләрин дилимизә дахил олмасыны инкишафымызла әлагәләндирир вә белә сөзләрин дилимизә сонрадан дахил олундуғуну изаһ эдәрәк бунларын неоложизмләр олдуғуну шакирдләрә баша салыр. Мүәллим изаһына давам эдәрәк көстәрир ки, Сабир башга дилләрдән көтүрдүйү сөзләри халгымызын тәләффүзүнә уйғун оларыг вермишдир. Бу фикри изаһ этмәк үчүн мүәллим шаирин әсәрләриндән мувафиг мисаллар кәтирир:

1. «Шә'рә мәшғул эдәрәм хатири-гәм-маилими,
   Гоюрам гәнҹәримә кағызымы, **чернилими**,»
2. «Әчнәби сейрә балонларла чыхыр,
   Биз һәлә **автомобил** минмәйирик.»
3. «Гойма, балам, оғлуну сән **ушкола**,
   Горхусу вар, ахыры кафир ола».

4. «Көрәчәксән бүтүн ишкафда кағыз,
Қасада, нимчәдә, бошгабда кағыз».
5. «Мәнә бир бөйлә хәбәр чатды: Сәмәд дам-дашыны
Сатыб, уверстетә көндәрмәк үчүн гардашыны».

Шакирдләр Сабирин шеирләри үзәриндә мүшаһидә апарыркән бир сыра рус сөзләринә раст кәлирләр ки, бунларын да дилимиздә азәрбайчанча гаршылығы вардыр. Мәсәлән: сезон (мөвсүм), ушкола (мәктәб), пиян (сәрхош), шапка (папаг), политка (сиясәт), чернил (мүрәккәб), съезд (гурултай), учител (мүәллим) вә с. Мүәллим, шаирин ифадә етмәк истәдийи фикри там инчәлийи илә ашкар етмәк үчүн һәмин сөзләрдән истифадә етдийини дә шакирдләрә айдынлашдырыр. Эйни заманда мүәллим шакирдләрә изаһ едир ки, дилимиздә гаршылығы олан бу сөзләрин ишләнмәсилә Сабир ше'рин тә'сирини вә гүввәсини даһа да артырмышдыр.

Мүәллим шакирдләрин диггәтини даһа мараглы бир хүсусиййәтә чәлб едир. Белә ки, Сабирин дилиндә бир сыра садә данышыг дили сөзләри (тахта, көрмәмиш, гараваш вә с.) вә ерли ифадәләрә (һаша, чибишдан, атоннан, нәмәнә, авара вә с.) дә раст кәлирик. Шаир һәр типи онун өз психолокиясына уйғун сөзләрлә данышдырмыш вә онун мәнлийини ачмаға чалышмышдыр. Мәһз бу садә данышыг дили, сөз вә ифадәләри дә һәмин мәгсәдлә, сатиранын даһа тә'сирли вә мараглы олмасы үчүн ишләдилмишдир.

1. «Биздә, һаша йох иди бир охуян».
2. «Заһидин һеч шейи олмазса, чибишданы олур».
3. «Па атоннан, нә ағыр ятды бу оғлан өлүбә!».

Сабир бә'зән шеирләриндә мүәййән бир сөзү мәчази мә'нада ишләтмәклә янашы, типләрин мәнфилийини көстәрмәк мәгсәдилә сөзү там дейил, онун мүәййән һәрфини ихтисар едәрәк ишләтмишдир. Мәсәлән, молла дайы ифадәси әвәзинә «молдайы», һачы сөзүнү «һач», пәһливан сөзүнү «пәлван», Мәһәммәдәли сөзүнү «Мәмдәли» формасында ишләтмишдир. Сөзләрин бу формая салыныб ишләдилмәси Сабирин шеирләринин тә'сир гүввәсини артырмышдыр.

1. «Молдайы, салмады ел дил боғаза...
Эйби йох, кәрчи гоюлдуг лоғаза» (сәһ. 232).
2. «Оғлумуз, ай Хансәнәм, бир екә пәлван имиш»
3. «Рәдд ол, а залим Мәмдәли» вә с.

Сабир шеирләринин көзәллийи онун тәбии ифадәләр ишләтмәсиндәдир. Шаир тәбии ифадәләрдән усталыгла истифадә етдийи үчүн онун дили һәр сурәтин дахили һәйәчаныны, онун әмәлләрини ашкар вә нүмайиш етдирән әсас бир васи-

тәйә чеврилмишдир. Сабирин шеирләриндә һәр тип өз дилилә данышыр. Шаир бу хүсусиййәти верәркән мәнфи типин ачыг бир сурәтдә е'тираф етмәсиндән истифадә етмишдир. Мәс.: «Нә ишим вар?!» адлы ше'ри нәзәрдән кечирдикдә айдын олур ки, мәнфи верилмиш тип «Нә ишим вар»—дейә милләтә лагейд олдуғуну ачыг бир сурәтдә е'тираф едир. Онун милләтин талеи марагландырмыр. О, өзүндән башга һәр шейә е'тинасыздыр. Беләликлә, бу тип өзүнүн ким вә һансы тәбәгәйә мәнсуб олдуғуну өз дили илә ашкар едир. Мәсәлән:

«Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун, нә ишим вар?!
Гой мән тох олум, өзкәләр илә нәди карим,
Дүняви чаһан ач олур олсун, нә ишим вар!».

Сабир әсәрләриндә һәм форма, һәм дә мәзмуна хүсуси фикир вермиш, һәмишә форманы мәзмуна табе етмишдир. Шаир әсәрләринин формасыны садәләшдирдикчә онун шеирләринин дили дә садәләшмишдир. Мәсәлән, Сабирин ушаглар үчүн яздығы шеирләринин формасы нә гәдәр садәдирсә онларын дили дә бир о гәдәр садә, дәгиг вә ифадәлидир.

Шакирдләр Сабирин әсәрләри үзәриндә ишләркән онун әсәринин даһа мараглы бир хүсусиййәтинә раст кәлирләр ки, бу да шаирин аз сөз ишләдәрәк чох шей демәйи бачармасыдыр. Сабир бөйүк сөз устасы олдуғу үчүн бә'зән онун бир мисраы вә яхуд кичик бир шеир парчасы бөйүк бир мәсәләни изаһ етмиш олур. Шаирин белә парчалары ейни заманда даһа тә'сирли, мараглы вә инандырычыдыр. Мәсәлән:

«Шаирәм чүнки вәзифәм будур әш'ар язым,
Көрдүйүм никү бәди ейләйим изһар язым,
Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар язым.
Писи пис, әйрини әйри, дүзү һәмвар язым».

яхуд:

«Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?
Пулсуз киши, инсанлығы асанмы санырсан?».

Һәмин парчаларда нә гәдәр кениш мә'на изаһ олундуғу тамамилә айдын бир шәкилдә өзүнү көстәрир.

Сабир дилинин башга бир мараглы хүсусиййәти дә ондадыр ки, о, шеир дилини данышыг дили кими ишләтмишдир. Мәһз елә бу хүсусиййәтә көрә дә Сабирин шеирләри охуныб өйрәнилдикдә шүурлу дәрк едилмиш бир һалда әзбәрдән ядда галыр. Мүәллим Сабирин ярадычылығыны кечиркән әсәрләринин өйрәнилмәсинә, хүсусилә, әзбәрләнмәсинә тез наил олур. Чүнки, Сабирин дили аһәнкдар вә тәбии бир дилдир. Онун дилинин ифадәли, айдын олмасы, сәлислийи исә өз хал-

гынын дилини яхшы билмәсиндән ирәли кәлмишдир. О, халгын баша дүшәчәйи бир дилдә языб яратмағы өзү үчүн әсас бир йол сечмишдир. Сабир классик шеир дилини, сатира дилини, ифадә тәрзини тамамилә дәйишмишдир. Сабир өз дилини садәләшдирмәк үчүн суал-чаваб, диалог, мүбаһисә, мүһакимә нөвләрини ше'рә дахил этмиш вә бунлардан кениш истифадә этмишдир. Мүәллим Сабир дилинин садәлийини, онун шеир дилини өйрәдиркән даһа характер мисаллар сечмәли вә бунларын үзәриндә шакирдләри ишләтмәлидир. Мәсәлән:

1. Инсан оланын чаһү-чәлалы кәрәк олсун,
   Инсан оланын дөвләти, малы кәрәк олсун. (сәһ. 220).
2. Су олмаса, гышда әридиб гары ейәрсән. (сәһ. 222).
3. Һәлә көрдүкләримин дөрддә бирин язмайырам.
   (сәһ. 220).
4. Сәс салма, ятанлар айылар, гой һәлә ятсын
   (сәһ. 234).

Мисаллардан көрүндүйү кими, һәтта сөзләрин сырасында да белә бир о гәдәр фәргли чәһәт йохдур. Халгын ади данышығыны бу мисалларда эйнилә көрә билирик.

Сабирин ярадычылығына халг әдәбиййатынын да бөйүк тә'сири олмушдур. Буну Сабирин дилиндә, ифадәләриндә айдын көрә билирик. Онун шеирләринин бир чоху халг ифадәләри, аталар сөзләри, афоризмләр, баятылар әсасында гурулмушдур. Һәтта, онун бир сыра мисра, бейт, ибарә, чүмлә, афоризм вә зәрб-мәсәлләри кениш йайылыб, халг дилинә кечмиш вә халгын малы олмушдур. Сабирин элә бир сатирик ше'ри, тазиянәси, бәһри-тәвили йохдур ки, орада халг ифадәләри, аталар сөзләри, зәрб-мәсәлләр, бәнзәтмәләр вә тәшбиһләр олмасын. Мүәллим Сабирин шеирләри үзәриндә иш апаркән бу хүсусиййәти мисалларла изаһ эдир, бурада хүсусилә аталар сөзләринин вә бәнзәтмәләрин нечә бир характердә ишләндийини шакирдләрә мәнимсәдир. Эйни заманда мүәллим шакирдләрә баша салыр ки, Сабирин халг ярадычылығындан мәһарәтлә истифадә этмәси ону халга даһа яхынлашдырмыш вә халгын севимли шаири этмишдир.

Шакирдләр Сабирин бәдии дили үзәриндә ишләйәркән классик ше'римизин дилиндә олан бир хүсусиййәт—әрәб, фарс сөз бирләшмәләринә раст кәлирләр. Мүәллим бу тәркибләрин дилимизин гайда-ганунуна уйғун олмадығыны да шакирдләрә изаһ эдир. Мүәллим бу хүсусиййәти классик ше'римизин көркәмли нүмайәндәләри Фүзули, Вагиф, Закир вә башгаларында да олдуғуну шакирдләрә хатырладыр. Даһа

сонра о, көстәрир ки, дилимизин грамматик ганунауйғун олараг сөз бирләшмәләриндә адәтән тә'йин эдән тә'йин олунандан әввәл кәлир. Мүәллим Сабирин «Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар» ше'рини кечәркән орада ишләдилмиш «чиркаби-сәфаләт», «авазейи-шә'ни», «сәфһейи-дүня» вә с. кими әрәб-фарс бирләшмәләрини ләвһәйә языр вә бу тәркибләри дилимизин гайда-ганунуна әсасән «аваралыг чиркабы», «шөһрәт сәси», «дүня үзү» формасында ишләдә билдийимизи көстәрир.

Мүәллим сөз бирләшмәләриндән данышаркән Сабирин дилиндә Азәрбайчан дили гайда-ганунларына мүвафиг бирләшмәләрин олмасы илә янашы Азәрбайчан сөзләринин әрәб-фарс бирләшмәси ганунуна уйғун ишләнилмәсинә дә тәсадүф эдилдийини сөйләйәрәк «сөһбәти-тарихи-чаһан», «өвлади-вәтән» кими сөз бирләшмәләрини дә ләвһәйә языр вә бунларын «чаһан тарихинин сөһбәти», «вәтән өвлады» формасында ишләнә билдийини айдынлашдырыр.

Үмумиййәтлә, мүәллим Сабирин дилиндә олан бә'зи чәтин сөз вә ифадәләрин мә'насыны айдынлашдыраркән сөз бирләшмәләринә чидди фикир верир. Чүнки бурада бир нечә сөз, хүсусилә шакирдләрә мә'насы айдын олмаян әрәб-фарс сөзләри мәтнин өйрәдилмәсиндә чәтинлик төрәтдийи кими, бирләшмәдә оларкән иши даһа да чәтинләшдирир.

Габагчыл мүәллимләр Сабирин шеирләриндә әрәб-фарс тәркибли сөз бирләшмәләрини изаһ эдәркән, материалын тез вә мөһкәм мәнимсәдилмәси үчүн ән доғру бир үсулдан истифадә эдирләр. Онлар әввәлчә бирләшмәләрин тәркибини һиссәләрә бөлүр вә һиссәдәки сөзүн мә'насыны айры-айры изаһ эдирләр.

Шакирдләр Сабирин дили үзәриндә мүшаһидә апаркән Фүзули дилиндә тәсадүф олунан бир хүсусиййәтә «ү» сәсинин «вә» әвәзинә ишләнмәсинә дә раст кәлирләр. Мүәллим бу хүсусиййәти изаһ этмәк үчүн Фүзули шеирләринин дилиндән мисал кәтирәрәк мүгайисәли шәкилдә изаһ эдир. Мәсәлән:

«Йүз фәсаду фитнә тәһрикилә бир кишвәр алыр».
(«Йүз фәсад вә фитнә тәһрикилә бир кишвәр алыр»).
(Фүзули)

«Әсримиз хаһиш эдиркән иттифағү-иттиһад»
(«Әсримиз хаһиш эдиркән иттифаг вә бирлик»)
(Сабир)

«Гәтлү-гәрар бишүмару шөһру гәрйә тарымар»

(«Гэтлү гэрар бишүмарү шәһәр вә кәнд таримар»)
(«Бейнәлмиләл»)

Көстәрдийимиз бу «ү» әламәти сөзә әлавә олунараг бә'зән веркүл ишарәсини дә әвәз эдир. Мә'лум олдуғу үзрә, бу хүсусиййәт бир сыра классик шаирләримизин дилиндә өзүнә кениш ер тапмышдыр.

Мүәллим шакирдләри Сабирин шеирләри үзәриндә ишләдәркән ушагларын диггәтини даһа мараглы вә әсаслы бир хүсусиййәтә чәлб эдир. Бу хүсусиййәт Сабирин шеирләриндә сөз вә бағлайычыларын тәкрар олунмасы, бунунла да ше'рин тә'сирини, аһәнкдарлығыны артырмасыдыр. Мүәллим бу хүсусиййәти айдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы мисаллары охуюр вә изаһ эдир. Мәсәлән:

«Писи пис, әйрини әйри, дүзү һәмвар язым»
(«Әдәби гираәт» китабы, сәһ. 219).

«Гәзайә чарә йох, кирян ол, пәришан ол.
Сәбур ол, шакир ол, йә'ни мүсәлман ол, мүсәлман ол»
(«Әдәби гираәт» китабы, сәһ. 223)

«Чәлтик дә кәтир, арпа да, буғда да экинчи
Йохса соярам лап дәрини, адә экинчи.
Каһи башына, каһ дөшүнә вурма, гапымда»
(«Әдәби гираәт» китабы, сәһ. 221)

Мә'лум олдуғу үзрә мүасир әдәби дилимиздә ишләнән «амма, анчаг, лакин» бағлайычылары илә янашы классик әдәбиййатда «лейк», «вәли» вә с. бағлайычылар да ишләнмишдир.

Орта мәктәбдә классикләрин әсәрләри дил чәһәтдән тәһлил олунаркән бу бағлайычылар ушаглара айдын олмур. Мүәллим мәтндә раст кәлән бу нөв гаршылыг билдирән бағлайычылары мисалларла шакирдләрә изаһ эдир. Мәсәлән:

«Мағазамда тапылар һәр чүрә зад:
Чами-чәм, рә'йәти-кей, тәхти-Губад;
Кәрчи базарымы этмәкдә кәсад
Сә'й эдир бир пара Ираны нәжад,
Лейк мән, бахмайырам, һей сатырам!
Ай алан! Мәмләкәти-Рей сатырам.
(«Әдәби гираәт» китабы, сәһ. 233).

Беләликлә, мүәллим IX синифдә Сабирин шеирләрини кечәркән онун әсәрләринин дил хүсусиййәтини ондан габаг яшамыш шаирләрин, хүсусилә Гасымбәй Закирин, Сейид Әзим Ширванинин сатира дили илә дә мүгайисә эдир вә Сабири башга шаирләрдән фәргләндирән хүсусиййәтләр һаггындакы

нәзәри мә'луматыны практик олараг мисаллар үзәриндә шакирдләрә айдынлашдырыр.

Мүәллим Сабирин әсәрләринин дил хүсусиййәтләринә екун вураркән, шаирин әсәрләриндәки чәтин тәркибләрин дилимизә дахил олмасы сәбәбләрини изаһ эдир вә көстәрир ки, Сабирин шеир дили саһәсиндәки апардығы мүбаризә әдәби дилимизин инкишафында мүһүм рол ойнамышдыр. Сабир халг данышыг дилиндән кениш истифадә этмиш вә әсәрләринин дилини садәләшдирмәйә һәмишә чәһд этмишдир.

Ю. ЗЕЙНАЛОВ.

I СИНИФДӘ ШАКИРДЛӘРИ САВАД ТӘ'ЛИМИНӘ НЕЧӘ ҺАЗЫРЛАМАЛЫ

Мә'лум олдуғу үзрә, савад тә'лими бир нечә мәрһәләдән ибарәтдир. Бунлардан бири вә ән мүһүмү савад тә'лиминә һазырлыгдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, ушагларын нитгини вә әзәләләрини инкишаф етдирмәдән савад тә'лиминдә мүвәффәгиййәт газанмаг чәтин олур. Һәр шейдән әввәл, ушаглары охуя, языя һазырламаг, сонра исә әлифба тә'лиминә башламаг лазымдыр.

Мәктәб тәчрүбәсиндә савад тә'лиминә һазырлыг мәрһәләсинә тәхминән ики-үч һәфтә (12—18 күн) вахт айрылыр.

Һәмин дөврдә мүәллимин гаршысында бөйүк вә чох чидди вәзифә дурур. Бу, бир тәрәфдән ушаг коллективини тәшкил етмәкдән, дикәр тәрәфдән исә, савад тә'лиминдә мүвәффәгиййәт газанмаг үчүн шакирдләрдә бир сыра вәрдиш яратмагдан ибарәтдир.

Биринчи мәсәләдә мәктәб гайдаларыны өйрәнмәк, коллектив ичәрисиндә давранмаг вә йолдашлары илә таныш олмаг нәзәрдә тутулур.

Һәмин дөврдә мүәллим, шакирдләрдә мәктәб режиминә, өз тә'лим ишләринә, мәктәб коллективиндә әхлаг гайдаларына рәайәт етмәк вәрдиши яратмалыдыр.

Ушагларын чоху ушаг бағчасындан мәктәбә кәлир. Онлар аз-чох коллектив чалышмағы өйрәнмишләр. Инди нә етмәк лазымдыр ки, ушаглар тәдричән мәктәб гайдаларыны мәнимсәсинләр? Һәр шейдән әввәл, ушаглары мәктәб вә мәктәб гайдалары илә таныш етмәк үчүн мәктәби кәздириб бу вә я дикәр саһә илә таныш етмәлидир (синифләр, тәдрис кабинәләри, салон, е'малатхана, емәк отағы, аягйолу вә с.).

Ушагларын боюну, көрмә вә ешитмә габилиййәтләрини нәзәрә алараг, мүәллим биринчи һәфтә мүддәтиндә онлары парталара тәһким етмәлидир (көзү зәиф көрәнләри, бою баланчалары габаг парталарда, яхшы көрәнләри дал парталарда отуртмалы).

Әлифба тә'лиминә һазырлыг дөврүндә мүәллим, ушагларла, онларын әв шәраитилә, инкишаф дәрәчәсилә таныш олмалы вә онларын нә илә марагланмаларыны өйрәнмәлидир. Буну нәзәрә алараг бә'зи мүәллимләр өз шакирдләринин әв шәраитилә һәлә онларын мәктәбә кәлмәләриндән габаг таныш олурлар.

Тә'лимин илк күнләриндән башлаярат, ушагларын нитгини инкишаф етдирмәк, сөз еһтиятларыны мүәййәнләшдирмәк вә тәдричән онларын дилини зәнкинләшдирмәк лазымдыр.

Мүәллим ушаглар үчүн ашағыдакы мөвзуларда мүсаһибә тәшкил едир, онлара һекайә вә нағыллар сөйләдир. Мәсәлән: ушагларын һәятында баш верән һадисәләр (яйлаг һәяты, чайда, дәниз кәнарында кәзинти, йолдашлары илә оюн вә с.), тәбиәт һадисәләри үзрә апарылан мүшаһидәләр (отларын, чичәкләрин солмасы, гушларын учуб кетмәси), инсанын әмәйи вә һәяты (от бичини, памбыг йығымы, бостанда вә бағда көрүлән ишләр) вә с. Белә мүсаһибәләрдә мүхтәлиф шәкилләрдән истифадә етмәлидир. Бу мәгсәд үчүн дә, дәрсликдә шәкилләр верилмишдир.

Ушаглара яхын олан мөвзу мәктәбдир. Мүәллим, бу мөвзу илә әлагәдар олараг, белә мүсаһибә тәшкил едир; ушаглар нә үчүн мәктәбә кәлмишләр, мәктәб онлара нә верәчәк, ата-аналар ушагларын гейдинә нечә галырлар вә с.

Бә'зи ушаглар шәкил үзрә сәрбәст данышырлар, бә'зиләри даныша билмәдикдә мүәллим суаллар верир, ушаглар чаваб верир вә бир-биринин чавабына әлавәләр едирләр. Бу иш ушагларын нитгини инкишаф етдирир, онлар мүсаһибә заманы өзләрини нечә апармаг вә йолдашларынын данышығыны динләмәк, данышмаг истәдикдә әл галдырмаг гайдаларыны өйрәнирләр.

Ушаглар, һазырлыг дөврүндә мәктәб, тәбиәт вә ушаг һәятына аид бир нечә шеир әзбәрләйирләр (мүәллим бир нечә дәфә охуюр, ушаглара әзбәрләдир).

Тә'лимин илк күнләриндән башлаяраг, шакирдләрин сөз еһтиятыны артырмаг үзәриндә иш апарылмалыдыр. Савад тә'лими дөврүндә ишин нормал апарылмасы үчүн ушагларла бир сыра сөзләри дәгигләшдирмәк лазымдыр. Ушаглар мәктәбә кәләркән, бә'зән ән садә сөзләри һәлә дәгиг билмирләр.

Мүәллим илк дәрсләрдән башлаяраг, бир сыра сөзләр һаггында ушагларда тәсәввүр яратмалыдыр (сағ, сол, ян тәрәф, арха тәрәф вә с.).

Әлифбая һазырлыг дөврүндә мүәллимин сөйләдийи нағылларын вә охудуғу һекайәләрин динләнилмәси үзәриндә иш апарылмалыдыр. Бунун үчүн мүәллим мәзмунча долғун вә ушаглары марагландыран һекайә вә нағыллар сечиб сөйләмәли вә я охумалыдыр. Тәкчә охумагла кифайәтләнмәмәлидир. О, охунмуш һекайә вә нағыллар һаггында ушаглара суаллар вермәли, мәзмунун нечә баша дүшүлмәсини айдынлашдырмалыдыр. Бу, ушагларын, хүсусилә, яхшы гулаг асмаянларын диггәтлә динләмәләрини тә'мин этмәк үчүн чох әһәмиййәтлидир. Һәр бир дәрси диггәтлә динләмәк ушаглардан тәләб олунмалыдыр. Бунун үчүн дә мүсаһибәни әяни вә мараглы апармаг лазымдыр. Мүәллим һекайә охуяркән вә я нағыл сөйләркән тә'лим-тәрбийә мәсәләсини нәзәриндән гачыртмамалыдыр. Һазырлыг дөврүндә мүхтәлиф шәкил үзәриндә апарылан иш, ушагларын нитгини вә мүшаһидәчилик габилиййәтини дә инкишаф этдирир.

Әлифбая һазырлыг дөврүндә икинчи мәсәлә—савад тә'лими мәшғәләләринә һазырлыгдан ибарәтдир. Мүәллим, ушагларын сөз охумаг бачарығыны вә нечә охумаларыны (һечаларламы, һәрфләрләми, бүтөв сөзләми), һәрф танымаларыны, яза билмәләрини, гәләм тутмаг бачарыгларыны йохлайыр, савад тә'лими ишләрини планлашдырыркән, бу йохламанын нәтичәсини өз ишиндә нәзәрә алыр.

Әлифбая һазырлыг дөврүндә ушаглар чүмлә илә таныш эдилир, чүмләни сөзләрә айырмаг үзрә чалышмалар апарылыр.

Чүмлә илә танышлыг ялныз практик характер дашымалыдыр. Мүәллим шәкил үзрә апардығы мүсаһибәдән ики-үч сөздән ибарәт чүмлә көтүрүр, (мәсәлән, гыз ойнайыр, ушаг китаб охуюр), сонра ушаглара тәклиф эдир ки, шәкил үзрә вә я мүәййән әшяя аид белә чүмләләр гурсунлар. Һисс олунмадан «чүмлә» термини ушагларын нитгинә дахил олур, бу да кәләчәкдә савад тә'лими үзрә иш апармаг үчүн чох лазымдыр.

Шакирдләр биринчи һәфтәдә чүмләни сөзләрә айырмағы вә чүмләдәки айры-айры сөзләри фәргләндирмәйи бачармалыдырлар. Онлар «сөз» һаггында илк анлайышы практик мәнимсәйирләр. Мүәллим, ушаглары сөзлә таныш эдәркән, шәкил үзрә белә чүмлә гурур: «Гуш учур». Ушаглар чүмләни тәкрар этдикдән сонра, мүәллим енидән чүмләнин биринчи

сөзүнү дейир (гуш) вә о бири сөзү ушагларын өзләринә дедирдир: (учур). Сонра белә суаллар верир: Бу чүмләдә нечә сөз вар? Биринчи сөз һансыдыр? Икинчи һансыдыр?

Бундан сонра үч сөзлү чүмлә көтүрүлүр (мәсәлән: Ушаг китаб охуюр), бу да сөзләрә айрылдыгдан сонра ушаглара бир нечә сөз верилир (мәсәлән: топ, гәләм), онлар мүәллимин тәклифи илә һәмин сөзләри чүмлә ичәрисиндә ишләдирләр (мәсәлән: «Атам топ алды». «Мән гәләм алдым»). Беләликлә дә ушаглар сөзлә таныш олурлар.

Шакирдләрин илк савад тә'лими дөврүндә сөзләри һечаларла охумаларыны нәзәрә алараг, әлифбая һазырлыг дөврүндә сөзүн һечалара бөлүнмәси вә һечалары бирләшдириб сөз әмәлә кәтирилмәси (тәһлил-тәркиб) үзәриндә чалышмалар апармағын бөйүк әһәмиййәти вардыр. Сөзләри һечалара бөлмәк вә сонра да онлары бирләшдириб сөз әмәлә кәтирмәк үчүн әввәлчә ики һечалы садә сөзләр (мәсәлән: синифдә олан ушагларын адындан Сона, Сара), сонра исә, бир аз чәтин сөзләр көтүрмәк лазымдыр. (Мәсәлән: Ва-гиф, Эл-ми-ра вә с.).

Мүәллим әввәлчә сөзү бүтөв дейир, сонра ону һиссәләрлә дейәчәйини хәбәр вериб, һечалар арасында фасилә вермәклә тәләффүз эдир. Беләликлә, ушаглар сөзү һиссәләрлә дейирләр. Сөзүн биринчи, икинчи һиссәләри тә'йин эдилир вә ахырда нәтичә чыхарылыр ки, «сөз һиссәләрә айрылыр». Бунун ардынча һиссәләр (һечалар) бирләшдирилиб, сөз бүтөв дейилир (мәсәлән: «Биринчи һиссәни сөйлә, икинчи һиссәни сөйлә, һансы сөз әмәлә кәлди вә с.).

Сөзүн һечалара бөлүнмәсини әяни көстәрмәк вә һеча һаггында конкрет тәсәввүр яратмаг үчүн, мүәллим әлләрини чәнәләринин алтында гоймағы вә сөзү дейәндә чәнәнин нечә дәфә әлә тохунмасыны саймаларыны ушаглара тәклиф эдир. Тәһлил вә тәркиб үчүн һеча оюнундан истифадә эдилмәси чох файдалыдыр вә һәм дә ушаглар үчүн мараглыдыр. Мүәллим сөзүн биринчи һечасыны дейир (мәсәлән: ма), ушаглар икинчи һечаны дейиб (шын) сөзү тамамлайырлар (ма-шын), буну ушагларын өзләринә дә этдирмәк олар. Онлардан бири сөзүн бир һечасыны, дикәри о бири һечасыны дейиб, сөз дүзәлдирләр (мәсәлән: ар-муд, ал-ма, го-юн вә с.). Әлифбая һазырлыг дөврүндә ушаглар тәк һечалы сөзләрлә дә таныш олмалыдырлар (мәсәлән: ат, шар, көк, топ вә с.). Онлар билмәлидирләр ки, белә сөзләр ялныз бир һиссәдән ибарәт олдуғу үчүн һиссәләрә айрылмыр.

Сөз йох ки, ушаглар бирдән-бирә бир нечә истилаһ өйрәнмәкдә чәтинлик чәкәчәкләр («чүмлә», «сөз», «һеча», «сәс»). Илк күнләрдә онлара һеча әвәзинә сөзүн һиссәси демәклә кифайәтләнмәк дә олар, лакин тәдричән, ики-үч һәфтә мүддәтиндә «һеча» истилаһыны өйрәтмәк мүмкүндүр.

Әлифбая һазырлыг дөврүндә сәс тәһлил-тәркиб үзәриндә апарылан ишә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. Сәс үзәриндә апарылан чалышмаларда ашағыдакылар нәзәрә алынмалыдыр: а) шакирдләрә сөзүн бир элементи кими сәс һаггында анлайыш вермәк; б) онлара сөздә олан айры-айры сәсләри ешидиб, фәргләндирмәйи вә бунлары сөздән айырмағы өйрәтмәк; в) садә һечалары сәсләрә айырмаг вә енидән бу сәсләри бирләшдириб, һеча дүзәлтмәйи өйрәтмәк; г) сөздән айрылан бир нечә сәсин һәрфи илә таныш етмәк.

Бә'зи мүәллимләр сөз һаггында илк мә'лумат верәркән ашянын адыны узадараг тәләффүз едир, (шшшор), сөзүн башында һансы сәс ешидилдийини ушаглардан сорушур. Сонра ушаглар а...на, а...та, а...лма сөзләринин башында а; у...н, у...лдур сөзләринин башында у сәси илә таныш олурлар. Сөзүн ортасында вә бә'зән дә ахырында олан сәсләри фәргләндирмәк үзәриндә чалышмалар апармаг чох файдалыдыр. Мәсәлән, одун сөзүнүн һарасында у сәси ешидилир? Гоз сөзүнүн башында һансы сәс ешидилир? Бағча сөзүндә у сәси вармы?

Һечаны вә сөзү сәсләрә айыраркән, әввәлчә ики һәрфли (мәсәлән: ун, от, ат), сонра да ики һечалы (Са-ра, ма-ша) сөзләр көтүрмәк лазымдыр. Ики һечалы сөзләрдә сөз әввәлчә һечалара бөлүнүр. (Са-ра), сонра биринчи вә икинчи һечалар сәсләрә айрылыр (СА-РА), бундан сонра һечаларын бирләшиб сөзүн нечә дейилмәси сорушулур (Сара).

Шакирдләр әлифбая һазырлыг дөврүндә ики-үч саит (а, о, у) вә ики-үч самит сәслә (ш, н, м вә я башга самитлә) таныш олурлар.

Мүәллим, кәләчәкдә, «сәс» вә «һәрф» терминини гарышдырмамаг үчүн, шакирдләрә бунлар арасындакы фәрги изаһ етмәлидир. (Биз сәси ешидирик, дейирик, һәрф исә, сәсин ишарәсидир, биз ону көрүрүк, охуюруг, чәпләрдән дүзүрүк, язырыг). Шүбһәсиз ки, ушаглар буну бирдән-бирә дәрк едә билмәзләр, лакин бу, тәдричән онларда вәрдиш һалына дүшәчәкдир.

Языя һазырлыг. Әлифбая һазырлыг дөврүнә языя һазырлыг ишләри дә дахилдир. Ушаглар охумаға һазырланмагла янашы языя да һазыр олмалыдырлар. Бу ишдә рәсм үзәриндә иш апармаг чох файдалыдыр. Шәкил чәкәркән, әлин әзәләләри инкишаф едир, бу да язы үчүн чох мүһүмдүр. Шакирдләр мүәллимин тахтада көстәрдийи вә я дәрсликдәки нүмунәйә әсасән бир сыра шәкилләри чәкә биләрләр. (Нәрдибан, ев, килас вә с.). Шәкил үчүн елә әшя көтүрмәк лазымдыр ки, о, кәләчәкдә һәрф елементләрини язмаг ишини йүнкүлләшдирмиш олсун (мәсәлән: юмурта, гармаг, ораг, нәрдибан вә с.).

Әшя шәкилләрини чәкдирмәкдән башга һәрф елементләриндән вә я бунлара охшар чизкиләрдән ибарәт һашийәләр чәкдирмәк дә чох файдалыдыр.

Языя һазырлыг дөврүндә апарылан чалышма нөвләриндән бири дә даирәси чызылмыш фигурларын ичәрисини штрихләмәкдир. Даирәси чызылмаг үчүн картондан вә я назик тахтадан кәсилмиш һәндәси, һабелә тәрәвәз, мейвә, гуш, һейван фигурларындан истифадә етмәк олар. Шакирдләр һәмин фигурлары кағыз үзәринә гоюр, рәнкли вә я садә карандашла даирәсини чызыр, сонра ичәрисини мәвази хәтләрлә штрихләйирләр. Белә чалышмаларын биләйин вә бармагларын инкишафы үчүн бөйүк әһәмиййәти вардыр. (Бу фигурларын нүмунәси дәрслийин ахырына әлавә едилмишдир, онлардан истифадә етмәк чох файдалыдыр).

Әлифбая һазырлыг дөврүндә шакирдләр һәрф елементләри язмағы өйрәнирләр. Бу дөврдә язы заманы дүзкүн отурмаг, карандашы вә гәләми нечә тутмаг, дәфтәрдән нечә истифадә етмәк үзәриндә иш апарылыр. Мүәллимләрә көмәк етмәк мәгсәдилә савад тә'лиминин һазырлыг дөврүнә аид ашағыда бир нечә дәрс нүмунәси веририк.

Әлифбая һазырлыг дөврүнә аид дәрс нүмунәләри

Мөвзу: Ушаглары мәктәб гайдалары илә таныш етмәк.
Дәрсин тәчһизи: «Әлифба» китабы, В. И. Ленинин портрети, кичик китабчалар.

Дәрсин кедиши

Сентябрын биридир. Ушаглар, валидейнләри илә бирликдә дәрсин башланмасына хейли галмыш мәктәбин һәйәтинә топланмышлар. Мүәллим, валидейнләрлә саламлашыр, ушаглара мүрачиәт едәрәк дейир:

— Бу күн сизин үчүн шәнлик күнүдүр. Сиз, бу күн илк дәфәдир ки, мәктәбә кәлмишсиниз. Буна көрә дә байрам күнү кими синфә тырмызы байрагларла кедәчәйик.

Мүәллим һәр ушаға бир гырмызы байраг вериб, сырая дүзүр (мүәллим габагчадан ушагларын сайы гәдәр кичик гырмызы байраглар һазырлайыр), ушаглар валидейнләри илә көрүшүб әлләриндә байраг мүәллимин ардынча синфә кирирләр.

Онлар илк дәфәдир ки, мүтәшәккил сурәтдә синфә дахил олурлар. Мүәллим онлары бой сырасы илә парталарда отурдур. Сонра портфелләрини явашча партанын үстүнә гоймағы ушаглара тәклиф эдир. Ушаглар мүәллимин тәклифинә әмәл эдирләр. Бундан сонра, илк дәфә коллектив иш еринә етирилир: ушаглар мүәллимин тапшырығы илә гырмызы байраглары (һәр партада отуран чүт ушаг) бир-биринин үстүнә гоюб габагда отуран ушаға өтүрүр, ахырда исә байраглар мүәллимә верилир. Беләликлә, тапшырыг тез еринә етирилир...

Бундан сонра, мүәллим портфели ачыб, китабларыны чыхарыб партанын үстүнә гоймаларыны шакирдләрә тәклиф эдир. Тапшырыг еринә етирилдикдән сонра мүәллим портфелин партанын алт көзүндә сахланмасы гайдасыны шакирдләрә баша салыр. Мүәллим партанын алт көзүнү тапмағы шакирдләрә тәклиф эдир. Ушаглар мүәллимин тәклифини еринә етирирләр. Һәмы портфелини партанын алт көзүнә гоюр.

Бу илк ишләрдән сонра, мүәллим охумағын лазым олмасы һаггында мүсаһибәйә башлайыр:

— Ушаглар, мәктәбә нә үчүн кәлмишсиниз? Ушаглар хорла чаваб верирләр:—биз мәктәбә охумаға кәлмишик. Дүздүр, сиз охумаға кәлмишсиниз. Оғланлар, гызлар, бөйүк ушаглар, кичик ушаглар, сизин гардашыныз, бачыныз, һәйәтиниздәки, күчәниздәки, шәһәримиздәки (кәндимиздәки) вә бүтүн Совет өлкәсиндәки ушаглар да охумаға кедирләр. Демәли, сиз дә охумалысыныз.

Мүәллим В. И. Ленинин портретини шакирдләрә көстәриб дейир:

— Рәһбәримиз Владимир Илич Ленин демишдир: «Охумаг, охумаг, енә дә охумаг» лазымдыр. Ленин өзү дә яхшы охумушдур. Сиз нечә охуячагсыныз? Ушаглар: «Биз дә яхшы охуячағыг» чавабыны верирләр.

Бу мүсаһибәдән сонра, мүәллим әлифба китабыны ачыб 3-чү сәһифәдәки шәклә бахмаларыны шакирдләрә тәклиф эдир. Шакирдләр китабы ачыб һәмин шәклә диггәтлә бахырлар, мүәллим дейир:

Көрүрсүнүзмү, ушаглар әлләриндә чанта мәктәбә кәлирләр. Мүәллим онлары гаршылайыр. Онлар да сизин кими охумаг истәйирләр. Һәмы истәйир ки, сиз яхшы охуясыныз. Яхшы охуячагсынызмы?

Һәмы:

— Яхшы охуячағыг,—дейә хорла чаваб верирләр.

Китабынызы өртүн. Инди мән мәктәбә охумаға кәлмиш бир ушаг һаггында сизә шеир охуячағам. Мән охудугча, сиз дә диггәтлә гулаг асын, сонра бир ердә охуячағыг.

Шеир үч-дөрд дәфә әзбәрдән охунур, сонра мүәллим ушаглары тәк-тәк чағырыб охудур, охумаг истәмәйәнләрә о, өзү көмәк эдир, һәмы охумаға һәвәсләнир.

Бундан сонра мүәллимин командасы илә ушаглар аяға галхырлар. Бир нечә дәфә әл, гол, баш һәрәкәтләри этдикдән сонра (бәдән тәрбийәси дәгигәси) отурурлар.

Мүәллим бир нечә шәкилли китабча көстәриб дейир:

— Ушаглар, бу китабчаларда мараглы нағыллар вардыр. Әкәр сиз яхшы охумағы бачарсаныз, бу китаблары өзүнүз охуя биләрсиниз. Инди бунлардан бирини мән сизин үчүн охуячағам.

Мүәллим «Турп» нағылында иштирак эдәнләрин шәкилләрини лөвһәдән асыр, нағылы охуюр. Ушаглар нағылы марагла динләйир вә иллүстрасияя бахырлар.

Мүәллим нағылы охудугдан сонра белә изаһ эдир:

— Баба турпу тәк чыхара билмәди, амма әлбир олуб чыхартдылар. Әкәр сиз дә әлбир ишләсәниз, бир-биринизә көмәк этсәниз, яхшы охуярсыныз, яхшы язарсыныз, меһрибан доланарсыныз.

Мүәллим синфә суал вериб кимин нағылы өз сөзү илә данышмаг истәдийини сорушур. Данышмаг истәркән әл галдырмағы шакирдләрә баша салыр. Ушаглар әлләрини галдырырлар. 1—2 шакирд нағылы данышдыгдан сонра мүәллим данышмаға чәсарәт этмәйәнләрдән дә сорушур, онлара шәкилләр үзрә нағыл этмәйә көмәк эдир. Ушаглардан бир нечәси нағыл этдикдән сонра, мүәллим һәмин нағылы сәһнәләшдирир. Ушаглардан бири турп, бири баба, башгасы нәнә вә башга роллары көтүрүр. Мүәллим нағылы охуюр, ушаглар һәрә өз нөвбәсиндә һәрәкәт эдирләр. Оюн мараглы кедир, һәмы оюнун кедишини диггәтлә изләйир. Сонра мүәллим белә тапшырыг верир: «Бу нағылы аиләниздә оланлара данышын вә турп шәклини чәкин».

Мәшғәләдән сонра мүәллимин тәклифи үзрә ушаглар сырая дүзүлүб, сакитчә синифдән чыхырлар. Мүәллим тәнәффүсдә һарада вә нечә кәзмәк гайдалары, буфетин вә аягйолунун һарада ерләшмәси илә шакирдләри таныш эдир. Сонра исә

ушаглар синфә кәлирләр. Бурадача ушаглара өз ерләриндә отурмаларыны вә отурмаға иҹазә вермәйинчә аяг үстә дурмаларыны, тәнәффүс зәнки вурулдугда бунун нә үчүн вурулмасыны, синифдән чыхмаг гайдасыны баша салыр, тәнәффүсдә ушаглар үчүн оюн тәшкил эдилир.

Мөвзу: Нитг инкишафы—ҹүмлә вә сөзлә танышлыг.

Дәрсин тәчһизи: Ушагларын яй оюнларыны тәсвир эдән шәкил.

Дәрсин кедиши.

Ушагларын яй оюнларыны тәсвир эдән шәкил үзәриндә мүәллим белә мүсаһибә апарыр:

— Бу шәкилдә нә көрүрсүнүз? Ушаглар нә эдирләр? (ушаглар топла ойнайырлар)? Сиз, ушаглар һаггында данышдыныз. «Ушаглар топла ойнайырлар». Бу, бир ҹүмләдир. Демәк, сиз бир ҹүмлә дединиз. Инди ядынызa салын көрүм, яйда сиз һарада олмушсунуз вә нә этмишсиниз?

Ушаглар яй хатирәләриндән данышырлар: бағда, бостанда, чөлдә олмаларыны дейирләр. (Мән баға кетдим. Мән чичәк дәрдим, мән йолдашымла ойнадым вә и. а.) һәмин ҹүмләләри мүәллим тәкрар этдирир.

— Сән һансы ҹүмләни дедин? (Мән баға кетдим). Бәс, сән һансы ҹүмләни дедин? (Мән чичәк дәрдим). Демәк, сиз һәр бириниз бир ҹүмлә дединиз. Инди даһа ким бир ҹүмлә дейәр? (Ушаглардан бири бир ҹүмлә дейир).

Ушаглар ҹүмлә терминини илә таныш олдугдан сонра, мүәллим ҹүмләләрдән сөзләри айырмаға кечир.

— Инди гулаг асын, мән бир ҹүмлә дейирәм: «Ушаглар мейвә йығырлар». Бу ҹүмләдә кимин һаггында данышылыр? (Ушаглар һаггында). Ушаглар нә эдирләр? (Ушаглар мейвә йығырлар). Инди диггәтлә динләйин, көрүн мән бу ҹүмләни нечә дәфәйә дейәҹәйәм (мүәллим һәр бир сөзүн арасында фасилә верәрәк, ҹүмләни тәкрар эдир): Ушаглар... мейвә... йығырлар. Бу ҹүмләни нечә дәфәйә дедим? (Үч дәфәйә дединиз). Демәк, бу ҹүмләдә үч сөз вар. Биринҹи сөз һансыдыр? (Ушаглар), икинҹи сөз һансыдыр? (мейвә), үчүнҹү сөз һансыдыр? (йығырлар).

Мүәллим енә дә сөзләр арасында фасилә верәрәк башга бир ҹүмлә дейир: «Бағда мейвә чохдур». Ушаглар, ҹүмләдәки сөзләрин гәдәрини вә башда, ортада, ахырда һансы сөз олдуғуну сөйләйирләр. Бундан сонра, мүәллим дөрд сөздән ибарәт олан бир ҹүмлә дейир; «Вагиф... сәбәтдә... мейвә... дашыйыр».

Ушаглар чәтинлик чәкмәдән бу ҹүмләдә дөрд сөз олдуғуну сөйләйирләр. Мүәллим тәклиф эдир ки, ики сөзлү ҹүмлә десинләр. (Алма дәрдим. Баға кетдим вә с.). Нәтиҹә чыхарылыр ки, данышығымыз ҹүмләләрдән, ҹүмләләр дә сөзләрдән әмәлә кәлир. Бундан сонра ушаглар мүәллимин тапшырығына көрә ики вә үч сөздән ибарәт бир нечә ҹүмлә дейирләр.

Мөвзу: Сөзүн һечалара бөлүнмәси, һеҹа илә танышлыг.

Дәрсин тәчһизи: «Әлифба» дәрслийи (4-ҹү сәһ.).

Дәрсин кедиши.

Мүәллимин тәклифи үзрә ушаглар «Әлифба» дәрслийини чыхарыб, 4-ҹү сәһифәни ачырлар. Мүәллим, һәмин шәклә бахыб ҹүмлә гурмағы ушаглара тәклиф эдир. Ушаглар мүәллимин көмәйилә белә ҹүмләләр гурурлар: «Ушаглар синифдә отурублар», «Мүәллим дәрс дейир». «Ушаглар тахтая бахырлар».

Бундан сонра, мүәллим, ушаглара мәктәбә кәлмәләринә аид ҹүмләләр демәйи тапшырыр. Ушаглар: «Мән мәктәбә кәлдим», «Синифдә шәкил чәкдик». «Мүәллим дәрс дейир» кими ҹүмләләр дейирләр.

Ушаглар сәрбәст олараг ҹүмләләри сөзләрә айырыр. Ҹүмләнин сөзләрдән әмәлә кәлмәсини тә'йин этдикдән сонра, сөзүн һеҹалара бөлүнмәси үзәриндә иш апарылыр. Мүәллим белә бир ҹүмлә дейиб сорушур:

— Сара китаб охуюр. Бу ҹүмләдә биринҹи сөз һансыдыр? Икинҹи, үчүнҹү сөзләр һансылардыр? Ким биринҹи сөзү дейәр (Сара). Инди диггәтлә гулаг асын, көрүн бу сөзү мән нечә дейирәм: Са-ра. Бу сөзү нечә һиссәдә дедим? (Ики һиссәдә). Биринҹи һиссә һансыдыр (Са), икинҹи һиссә һансыдыр (ра). Бәс Со-на сөзүндә нечә һиссә вар? (ҹаваб). Сәнин адында нечә һиссә вар? (Мәним адымда ики һиссә вар). Һансылардыр? (Си-ма).

Мүәллим синифдә адлары ики һеҹадан ибарәт олан ушаглары чағырыб, өз адларыны һиссәләрлә демәйи тапшырыр. Ушаглар адларыны һиссәләрлә дедикдән сонра мүәллим онлара «һеҹа» терминини баша салыр:

Ҹүмлә сөзләрдән, сөзләр исә һеҹалардан әмәлә кәлир.

Ушаглар өз адларыны һеҹалара айырырлар. Бундан сонра мүәллим бир нечә сөз дейир, һеҹалара бөлдүрүр: «тах-та, ки-таб, пар-та, мәк-тәб, дәф-тәр, га-пы, а-та, а-на вә с.) вә бу сөзләрдә нечә һеҹа олдуғуну тә'йин этдирир.

Мүәллим ики һеҹалы сөзләрлә бәрабәр, ушаглары тәк һеҹалы сөзләрлә дә таныш эдир.

Ушаглар, сөзләри һечалара бөлмәк олар. Биз: Сара, Сима, алма, кәләм, китаб, сөзләрини һечалара бөлүрүк, шар, тар, нар, от, ат сөзләрини дә һечалара белә бөләрикми?

— Йох, бу сөзләрдә бир һеча вар (демәк, сөзләр—бир, ики вә чохһечалы ола биләр).

Мүәллим, ушаглары даһа артыг марагландырмаг үчүн, һеча оюну апарыр, о, сөзүн биринчи һечасыны дейир, ушаглар икинчи һечаны тапыб, сөзү тамамлайырлар.

— Ушаглар, инди диггәтлә гулаг асын, мән фикримдә тутдуғум сөзүн биринчи һечасыны дейәчәйәм, сиз исә чатмаян һечаны дейиб, фикримдә тутдуғум сөзү тапачагсыныз:

— Ал (ма), гә (ләм), дәф (тәр), ки (таб), ма (шын), тах (та).

Ушаглар бу йол илә сөзләри һечалара бөлүр, һеча һаггында айдын тәсәввүрә малик олурлар.

М ө в з у: Сәс вә һәрф илә танышлыг.

Д ә р с и н т ә ч һ и з и: Кәсмә әлифба, чөпләр, дәрслик (11-чи сәһ).

Д ә р с и н к е д и ш и.

Мүәллим кечмиш дәрси ушагларын ядына салыр. Бир нечә чүмлә дедирдиб сөзләрә айыртдырыр вә сөзләри һечалара бөлдүрүр, синифдә а сәси илә башланан ушагларын адларыны һечаларла дейир: А-зад, А-дил. Ушаглар көстәрирләр ки, бу сөзләрдә биринчи һеча а-дыр.

Мүәллим изаһ эдир ки, бу һеча тәкчә бир сәсдән ибарәтдир, сонра алма, ағач шәкилләрини көстәриб сорушур:

— Бу нә шәклидир? (алма). Алма сөзүнү һечалара бөлүн. (Ал-ма). Биринчи һеча һансыдыр? (Ал) һечасында һансы сәсләр вар? (А-л). Бәс армуд сөзүндә биринчи һеча һансыдыр? (Ар), ар һечасында һансы сәсләр эшидилир? (а-р).

Бу тәмринләрдән сонра мүәллим белә нәтичә чыхарыр:

— Азад, Адил, алма, армуд сөзләринин башында а сәси эшидилир. А сәсини дейәндә ағзымызы кениш ачыр, сәсимизи учалдырыг. (Мүәллим өзү нүмунәсини көстәрир. Ушаглара а сәсини хорла дедиздирир). Дилимиздә чүрбәчүр сәсләр эшидирик. Һай-күй салан адамы сакит этмәк үчүн с... дейирик, ары учанда—з... машын фит верәндә—у... эдир.

Бундан сонра, мүәллим ана, ата, маша сөзләрини һечалара вә сәсләрә тәһлил эдир, сөзләрин башында олдуғу кими ортасында вә ахырында а сәси эшидилән сөзләри һечаларла демәйи ушаглара тапшырыр. Онлар: а-на, а-та, да-на кими

сөзләри һечаларла дейиб, а сәсинин сөзүн һарасында эшидилдийини тә'йин эдирләр.

Мүәллим, ушаглары сәс илә таныш этдикдән сонра, кәсмә әлифбадан а һәрфини **көстәриб дейир:**

— Бу а сәсинин шәкли-а һәрфидир. Биз сәси дейирик, эшидирик, һәрфи исә көрүрүк, язырыг, охуюруг.

Инди китабынызы ачын (мүәллим өзү китабын 11-чи сәһифәсини ачыб көстәрир), а һәрфини тапыб көстәрин (ушаглар көстәрирләр).

Ушаглар а һәрфи илә таныш олдугдан сонра, чөпләрини чыхарыр (һесаб дәрси үчүн һазырланан чөпләрдән дә ола биләр), китабда олдуғу кими А һәрфини дүзүрләр. Сонра да мүәллим, кәсмә әлифба чәдвәлиндән (дәрслийә әлавә олунмуш чәдвәлдән) кәсиб һазырладығы а һәрфини пайлайыр, ушаглар алыб бахырлар. Формасы илә таныш олдугдан сонра өз кассаларына гоюрлар.

Савад тә'лиминә һазырлыг дөврүндә галан дәрсләр дә юхарыда көстәрилән нүмунәләр үзрә апарыла биләр.

Досент **И. АБДУЛЛАЕВ**

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ТӘДРИС ЭДИЛӘРКӘН АНА ДИЛИНДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЭТМӘЛИ

Республикамызын рус мәктәбләриндә Азәрбайчан дилинин вәзиййәти һәләлик гәнаәтбәхш дейилдир. Узун илләр апарылан мүшаһидәләр, хүсусән сон вахтларда М. Ф. Ахундов адына Педагожи Институтда гәбул имтаһанларынын нәтичәләри ачыг көстәрир ки, Азәрбайчан дилинин тәдриси һәлә ашағы сәвиййәдәдир. Орта мәктәби рус дилиндә битирмиш шакирдләр, үмумиййәтлә, азәрбайчанча пис данышыр, өзләринин садә фикирләрини Азәрбайчан дилиндә ифадә этмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Азәрбайчан дили тә'лиминдә белә нөгсанларын ортая чыхмасынын әсас сәбәбләриндән бири дә тәдрис заманы шакирдләрин ана дили илә Азәрбайчан дили арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләрин лазыми гәдәр һесаба алынмамасы, гаршылыглы (мүгайисәли) үсулдан лазымынча истифадә эдилмәмәсидир.

Рус мәктәбләриндә ана дили илә Азәрбайчан дилинин тә'лими методик чәһәтдән бир-бириндән фәргләнир. Бу, һәр шейдән әввәл, Азәрбайчан дили тә'лими заманы ана дилиндән истифадә этмәк проблемини гаршыя чыхарыр. Совет методикасы сон заманлар бу мәсәләйә хүсуси вә чидди диггәт верир. 1956-чы ил августун 21—25-дә Өзбәкистан Совет Сосялист Республикасынын пайтахты Дашкәнд шәһәриндә милли мәктәбләрдә рус дилинин тә'лимини яхшылашдырмаг мәсәләләринә даир республикалараросы элми конфранс кечирилди.

Бу конфрансда сөйләнилән мә'рузәләрдә, айры-айры габагчыл методист-мүәллимләрин иш тәчрүбәләринә аид чы-

хышларда икинчи дилин тә'лими заманы ана дилиндән истифадә эдилмәси методик нөгтейи-нәзәриндән хейирли сайылды.

Һәмин мәсәлә мәркәзи мәтбуатын да диггәтини өзүнә чәлб этмиш вә икинчи диллә ана дилинин гаршылыглы (мүгайисәли) үсулла тәдрис эдилмәсинә даир мәсәләйә бир чох элми мәгаләләр һәср олунмушдур.

Дил материалы чохчәһәтли вә рәнкарәнк олдуғундан онун тәдрис үсуллары, йоллары да чохчәһәтли вә рәнкарәнк олмалыдыр. Икинчи дилин тәдрисиндә исә бу хүсусиййәтләр даһа да артмалы олур. Одур ки, совет методикасына көрә, дил тә'лими тәкчә бир үсул дахилиндә, мәһдудлашыб галмамалыдыр. Методика бир сыра дикәр үсулларла янашы ана дилиндән дә истифадә этмәйи сәмәрәли һесаб эдир. Совет методикасынын әсас дидактик тәләби шүурлулуг принсипи олдуғундан, икинчи дилин тә'лиминдә ана дилинин бөйүк ролуна, икинчи диллә ана дилинин гаршылыглы тә'лиминә чох бөйүк гиймәт верилир.

Ана дили илә гаршылашдырманын яхшы нәтичәләри мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндә артыг өзүнү доғрултмушдур. Дикәр тәрәфдән дә бу, совет дидактикасынын маһиййәтиндән, онун әсас тәләбләриндән мейдана чыхыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, совет дидактикасынын башлыча тәләби шүурлулуг принсипидир. Совет педагокикасы мәктәблидән һәр бир шейи шүурлу дәрк этмәйи тәләб эдир. Бу о демәкдир ки, шакирд тә'лим олунан фәннин бүтүн фактларындан һәртәрәфли баш чыхармалы, бу фактларын маһиййәтини дәриндән баша дүшмәли, онларын арасындакы әлагә вә мүнасибәти ачыб көстәрмәйи бачармалыдыр. Икинчи дилин тә'лиминдә ана дилиндән истифадә этмәк зәрурәтини мәһз бу тәләбләр доғурур. Ана дилиндән истифадә Азәрбайчан дилини әзбәрчилик йолу илә кор-корана мәнимсәтмәк кими янлыш методдан шакирди хилас эдир.

Ана дилиндән истифадә заманы шакирдләрин фәнни тез, шүурлу дәрк этмәсилә бәрабәр, мүәллимә вахта гәнаәт этмәйә дә бөйүк имкан верир. Тутаг ки, мүәллим нитг һиссәләриндән, мәсәлән, исми кечир. Шакирд һәмин нитг һиссәсинин нә олдуғуну рус дилиндә билдийи үчүн онун ялныз тәрчүмәсини верир, онун тә'рифини өйрәнмәйин, онун изаһынын үстүндән исә кечир. О, исмин ялныз Азәрбайчан дилиндәки спесифик хүсусиййәтләри үзәриндә даяныб, онлары изаһ эдир. Яхуд мүәллим фе'лин мә'нача нөвләрини кечдикдә, онун ана дилиндә тәрчүмәсини верәрсә, шакирдин ана дилиндә фе'лин мә'нача нөвләри һаггында артыг там мә'луматы олдуғундан мү-

әллим һәмин категориянын изаһына чох вахт сәрф этмәз, ана дили илә Азәрбайҹан дилинин фәргли ҹәһәтләри, онун Азәрбайҹан дилиндәки ифадә формалары үзәриндә даяна биләр.

Мүәллим синтаксис бәһсиндә ҹүмлә үзвләрини кечиркән рус дили илә гаршылашдырмаса, бу грамматик категорияларын тә'риф вә изаһына бөйүк вахт сәрф этмәли олаҹагдыр. Һалбуки рус дилинә мүраҹиәт эдилсә, һәмин категорияларын әсас хүсусиййәтләри һәр ики дилдә эйни олдуғундан, ҹүмлә үзвләрини чох тез вә асанлыгла шакирдләрә мәнимсәдә биләр. Белә олдугда мүәллим, һәмин категорияларын изаһы үзәриндә дейил, бәлкә Азәрбайҹан дили илә ана дили арасындакы фәргли ҹәһәтләр үзәриндә даянмаға имкан тапар.

Азәрбайҹан дили мүәллими рус дилини, онун фонетик вә грамматик хүсусиййәтләрини биләрсә, кечәҹәйи категорияны ана дилинин мувафиг категориясы илә гаршылашдырар, яхын вә фәргли ҹәһәтләри мүәййән этмәкдә чәтинлик чәкмәз. Мәсәлән, русча фе'лин әмр формасы кечилир. Бурада һәм охшар, һәм дә фәргли ҹәһәтләр вардыр: Азәрбайҹан дилиндә фе'лин әмр формасы кәмиййәт вә шәхсләрә көрә дәйишдийи һалда (мәс.: охуюм, оху, охусун; охуяг, охуюн, охусунлар), рус дилиндә әмр формасы ялныз икинҹи шәхсин тәк вә ҹәминдә ишләнә биләр (читай-читайте, рисуй-рисуйте, грей-грейте, говори-говорите, верни-верните). Демәли, фе'лин әмр формасынын II шәхси һәр ики дилдә бир-биринә мувафигдир. I вә III шәхсләри исә кәскин сурәтдә фәрглидир: бир дилдә вар, дикәриндә йохдур. Белә олдугда, рус дилиндә фе'лин әмр формасыны кечиркән бизҹә II шәхсдән башламаг методик ҹәһәтдән даһа әлверишли олар.

Башга бир мисал. Мүәллим рус дилинин вурғуларыны кечир. Мә'лум олдуғу үзрә, рус дилиндә вурғу мүтәһәррикдир; о, сөзүн биринҹи һеҹасы үзәринә (у́тро, за́втра, кни́га, шко́ла, хо̂дит, пи́шет, бе́лый...), икинҹи һеҹасы үзәринә (рабо́тает, чита́ет, учи́тель, уро́ки, хоро́ший, высо́кий, сего́дня...) вә үчүнҹү һеҹасы үзәринә (урожа́й, собира́ет, догоня́ет, золота́я...) дүшә биләр.

Азәрбайҹан дилиндә исә вурғу әксәрән сөзүн сон һеҹасы үзәринә дүшүр. Демәли, сөзләрин вурғусу ҹәһәтдән рус дили Азәрбайҹан дилиндән фәрглидир. Рус дилиндә дә бир чох сөзләр вардыр ки, онларын вурғулары сөзүн сон һеҹасы үзәринә дүшүр. Мәсәлән: голова́, нога́, рука́, седло́, ведро̂, кольцо́, сапо́г, пиро́г, пету́х, пасту́х..., рус дилиндә—**ой** шәкилчисилә битән бүтүн сифәтләрин вурғулары да сөзүн сон һеҹасы үзәринә дүшүр. Рус мәктәбләриндә Азәрбайҹан дили

тәдрис эдиләркән, методик нөгтейи-нәзәрдән шакирдләрин таныш олдуглары һадисәләрдән башламаг лазым кәлдийиндән, мүәллим рус дилиндә сон һеҹасы үзәринә вурғу дүшән сөзләри сечиб, гаршылашдырарса, мәгсәдә мувафиг олар.

Азәрбайҹан дилиндә бә'зән сөзүн вурғусуну дәйишдикдә мә'насы да дәйишир. Мәсәлән: а́лма-алма́, су́змә-сүзмә', о́хума-охума́, кә'лмә-кәлмә' вә саирә. Эйни һал рус дилиндә даһа кенишдир. Белә олдугда Азәрбайҹан дилинин һәмин фонетик хүсусиййәтини изаһ эдиркән, рус дилиндә ашағыдакы сөзләрлә гаршылашдырмаг файдалы олар: Замо́к (гыфыл), за́мок (гәср), мука́ (ун), му́ка (әзаб), пропа́ст (мәһв олмаг), про́паст (учурум).

Дил тә'лими заманы айры-айры категорияларын шакирдләр тәрәфиндән шүурлу мәнимсәнилмәси ишиндә әяни воситәләрин бөйүк рол ойнадығы үмуми методикадан мә'лумдур. Тәҹрүбә көстәрир ки, Азәрбайҹан дили тә'лиминдә башга әяни васитәләрлә янашы олараг, дил әянилийини дә тәтбиг этмәк олар. Бу ҹүр әянилик Азәрбайҹан дилинин фактларыны шакирдләрин ана дили илә гаршылашдырдыгда өзүнү көстәрир. Истәр гаршылашдырмаг, истәрсә дә Азәрбайҹан дилиндән рус дилинә вә әксинә эдилән тәрҹүмәләр заманы Азәрбайҹан дили илә ана дили арасындакы грамматик васитәләр, фонетик хүсусиййәтләр, сөзләрин мә'на зәнкинлийи ашкара чыхыр ки, бунлар Азәрбайҹан дилинин тә'лиминдә там мә'насы илә әяни васитәйә чеврилир. Белә бир мисал көтүрәк: Азәрбайҹан дилиндәки «тикмәк» сөзүнү русҹа ики ҹүр тәрҹүмә этмәк олар: 1) строить вә я построить, 2) шить.

Бунлардан нә заман, һарада вә неҹә истифадә олунмасыны шакирдә баша салмаг үчүн, онлары бирләшдийи сөзлә вә я ҹүмләдә көтүрүб, бир дилдән дикәринә тәрҹүмә этмәк лазымдыр. Мәсәлән: эв тикмәк—дом строить, палтар тикмәк—платье шить. «Гурмаг» фе'ли дә русҹа «строить» вә «заводить» тәрҹүмә олунур. Мәсәлән: сосялизм гурмаг—строить социализм, саат гурмаг—заводить часы вә с.

Азәрбайҹан дилиндәки мәнсубиййәт категориясыны изаһ этмәк үчүн һәр шейдән әввәл онун мә'на хүсусиййәтини шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр. Бунун үчүн мүәллим язы тахтасында айры-айры сөзләри көтүрүб, нисбәт шәкилчиләри артырмалы вә рус дилинә тәрҹүмә этмәлидир.

ат+ым—мой конь	ат+ымыз—наш конь
ат+ын—твой конь	ат+ыныз—ваш конь
ат+ы—его конь	(онларын) ат+ы—их конь

ат+лар+ым—мои кони ат+лар+ымыз—наши кони
ат+лар+ын—твои кони ат+лар+ыныз—ваши кони
ат+лар+ы—его конь (онларын) ат+лар+ы—их кони вә с.

Бу кими мисаллар, бир әяни васитә кими Азәрбайчан дилиндәки мәнсубиййәт категориясынын мә'на хүсусиййәтини дәриндән вә шүурлу дәрк етмәкдә шакирдләрә көмәк едә биләр.

Бунунла әлагәдар олараг мүәллим, Азәрбайчан дилиндә нисбәт шәкилчиләриндән чох кениш даирәдә истифадә олундуғуну шакирдләрә баша салмалыдыр. Мәсәлән, рус дилиндә «Отец работает на заводе», «Брат сегодня приехал из Москвы» вә с. демәк мүмкүн олдуғу һалда, азәрбайчанча: «Ата заводда ишләйир», «Бу күн гардаш Москвадан кәлди» кими дейилә вә языла билмәз. Азәрбайчан дилиндә мүтләг «ата» вә «гардаш» сөзләринә мүвафиг нисбәт шәкилчиләри артырылмалыдыр.

Әяни олмаг үчүн һәмин чүмләләри язы тахтасында ашағыдакы шәкилдә языб, русчая тәрчүмә етмәлидир:

Ата+м
Ата+н — заводда ишләйир.
Ата+сы

Мой
Твой — отец работает на заводе.
Его

Гардаш+ым
Гардаш+ын — бу күн Москвадан кәлди.
Гардаш+ы

Мой
Твой — брат сегодня приехал из Москвы.
Его

Бу о демәкдир ки, «Атам (атан, атасы) заводда ишләйир» чүмләси рус дилиндә әсасән «Отец работает на заводе» шәклиндә ифадә олунур. «Мой», «твой», «его» йийәлик әвәзликләри адәтән бурахылыр. Ялныз хүсуси һалларда әшянын (бурада «ата») һансы шәхсә аид олмасыны тейд етмәк лазым кәлдикдә, она «мой», «твой», «его» вә с. йийәлик әвәзликләри әлавә едилир.

Икинчи мисалда да вәзиййәт беләдир.

Бүтүн сөйләниләнләрдән айдын олур ки, рус мәктәбләриндә Азәрбайчан дилинин тәдриси заманы ана дилиндән истифадә бөйүк әһәмиййәтә маликдир, чүнки, о, шакирдә икинчи дилин ганунларыны шүурлу мәнимсәмәкдә көмәк едир, әянилик ролу ойнайыр.

Икинчи дилин өйрәнилмәсиндә дилин лүғәт тәркиби кими мүһүм бир саһәйә дә әһәмиййәт верилмәлидир. Сөзләрин вә ифадәләрин мә'на чәһәтинә икинчи дилин тә'лиминдә хүсуси диггәт етирмәк лазымдыр. Сөзләрин вә ифадәләрин мә'на зәнкинликләрини шакирдләрә чатдырмаг, сөз вә ифадәләрин мә'на долғунлуғу һаггында шакирдләрдә там тәсәввүр оятмаг үчүн бир дилдән о биринә тәрчүмә бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Буна мисал олараг рус дилиндәки «захватить» фе'лини көтүрәк. Бу сөзүн еквиваленти Азәрбайчан дилиндә «тутмаг»-дыр. Лакин һәмин сөзүн ифадә етдийи мә'на бунунла битирми? Әлбәттә йох.

Бу сөзүн мә'на хүсусиййәтини там тәсәввүр етмәк үчүн ону ифадә дахилиндә, тәркибдә ишләтмәк вә һәр бир конкрет һалда Азәрбайчан дилинә тәрчүмә етмәк лазымдыр.

1) **Захватить** чужуй территорию—башгасынын торпағыны **зәбт етмәк.**

2) Пролетариат **захватил** власть—пролетариат һакимиййәти **әлә алды.**

3) Машина **захватила** край одежды—**палтарын әтәйи** машына илишди

4) Огонь **захватил** соседний дом—янғын гоншунун евини бүрүдү.

5) Я не мог **захватить** товарища дома—йолдашымы евдә **тапа билмәдим.**

6) Я **не успел захватить** утренный поезд—сәһәр гатарына **чата билмәдим.**

7) Я **не мог захватить** сына в театр—оғлуму өзүмлә театра **апара билмәдим.**

8) Музыка **захватила** меня—мусиги мәни **валеһ етди.**

9) Эта книга меня **захватила**—бу китаб мәни чох **марагландырды.**

10) Его **захватили** на месте преступления—ону чинайәт башында **тутмушлар.**

11) По дороге нас **захватил** дожь—йолда бизи яғыш **тутду.**

12) Дух захватило—нәфәсим кәсилди вә с.

Мәтндән асылы олараг рус дилинин «захватить» фе'ли азәрбайҹанҹая «зәбт этмәк», «алмаг», «илишмәк», «бүрүмәк», «тапа билмәк», «чата билмәк», «апара билмәк», «валеһ етмәк», «марагланмаг», «тутмаг», «нәфәси кәсилмәк» кими тәрҹүмә олундуғу һалда, онун эквивалент тәрҹүмәси «тутмаг»дыр.

Эйни һалы биз Азәрбайҹан сөзләриндә дә көрә биләрик. Бунун үчүн «көз» сөзүнү алаг. Бу сөзүн эквиваленти «глаз»-дыр. Ону тәркиб даһилиндә көтүрдүкдә, әлавә бир сыра дикәр анлайыш ифадә этдийини дә көрәҹәйик:

1) булағын көзү—исток родника,
2) сүзкәҹин көзләри—отверстия друшалка,
3) тәрәзи көзү—чашка весов,
4) ики көз дүкан—лавка с двумя растворамы,
5) көз ачыб, иш көрмәйә маҹал вермир—не дает опомниться и приняться за дело,
6) көзүму ачандан—со дня (моего) рождения,
7) көз ағартмаг—посмотрить на кого сердито,
8) көз алты эләмәк—намечать (выбирать),
9) көз бәбәйи—зрачок,
10) көз дикмәк—а) смотреть пристально, б) ожидать от кого материалной помощи.
11) мәним атыма көз дикиб—он зарится на мою лошадь,
12) көз эләмәк—подмигивать, делать знака глазами.
13) көз кәздирмәк—обозревать, рассматривать.
14) көз киләси—зрачок.
15) көз яшы—слеза,
16) көз етирмәк—следить,
17) нәйә исә көз юммаг—не обращат внимания на это,
18) көз-гулаг олмаг—обратится в зрение,
19) көз үстә—с удоволстием,
20) көзүн айдын—поздравляю тебя вә с.[1]

Бүтүн бунлар көстәрир ки, икинҹи дилин тә'лиминдә дилин лүғәт тәркибинин тәдрисинә биринҹи дәрәҹәли әһәмиййәти олан мәсәлә кими бахмаг лазымдыр.

Морфолокиянын тәдриси мәсәләси дә бу ҹәһәтдән бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Үмумиййәтлә дил тәдриси чохҹәһәтли вә рәнкарәнкдир. Икинҹи дилин тә'лиминдә бу хүсусиййәт даһа да артдығы вә мүрәккәбләшдийи үчүн бунун тәдрис йоллары да мүхтәлифләшир. Әкәр ана дилинин тәдрисиндә морфолокия вә синтаксиси бир-бириндән мүәййән гәдәр айырыб, тәдрис этмәк мүмкүндүрсә, икинҹи дилин тәдрисиндә буна һеч бир вәҹһлә йол вермәк олмаз.

Беләә бир мисал көтүрәк. Мүәллим рус мәктәбиндә Азәрбайҹан дили фе'линин мә'наҹа нөвләриндән иҹбар нөвүнү кечир. Бурада иҹбар нөвүнүн формал әламәтләринин изаһы чәтинлик төрәтмәйәҹәкдир. Әсл чәтинлик онун мә'на хүсусиййәтини шакирдә чатдырмагдан ибарәтдир. Рус дилиндә белә катеғория олмадығындан шакирдләр иҹбар нөвүнүн ифадә этдийи мә'наны гаврамагда бөйүк чәтинлик чәкирләр. Бурада мүәллим шакирдин ана дилинә (рус дилинә) вә синтактик васитәләрә әл атмалыдыр. Чүнки, мәзмунуна көрә, фе'лин бу нөвүндә һәрәкәтин әсас суб'екти башга бир вә я бир нечә суб'ектә табе эдилдийи үчүн, буну синтактик васитәләрлә нүмайиш этдирмәк лазым кәлир. Мәсәлән, «шакирд китабы охуду» дедикдә, ҹүмләнин һәм мәнтиги, һәм дә грамматик суб'екти «шакирд»дир. Әкәр биз: «Мүәллим шакирди китабы охумаға мәҹбур этди» десәк, бурада енә дә һәрәкәтин әсас суб'екти шакирд галыр; анҹаг о башга суб'ектә табе эдилмишдир. О, һәрәкәти енә өзү иҹра этсә дә башгасынын (мүәллимин) тапшырығы, онун тәләби үзрә еринә етирмишдир. Мүәллим һәр ики ҹүмләни рус дилинә тәрҹүмә эдир (ученик прочитал книгу, учитель заставил ученика читать книгу) вә сонра шакирдләрә изаһ эдир ки, Азәрбайҹан дилиндә «заставляет читать» рус дилиндә олдуғу кими, ики сөз дейил, бир сөзлә—фе'лин иҹбар нөвү васитәсилә ифадә олунур: «Мүәллим шакирдә китабы охутду».

Икинҹи дилин тә'лиминдә мүәллим исмин һалларыны кечиркән, онун ялныз морфоложи хүсусиййәтләри үзәриндә дайанмагла кифайәтләнсә, әлбәттә, онун мүсбәт нәтиҹә әлдә этмәси шүбһәлидир. Әкәр о, исмин айры-айры һалларынын мә'на хүсусиййәтини, онлардан нә заман, һарада истифадә эдилмәсини изаһ этмәли оларса, о мүсбәт нәтиҹә әлдә эдәҹәкдир ки, бу да морфолокия илә синтаксисин әлагәли тәдриси демәкдир. Мәсәлән, мүәллим Азәрбайҹан дилиндә исмин тә'сирлик һалыны изаһ эдиркән бунун ики формада ифадә олунмасыны шакирдә чатдырмаг үчүн синтаксис васитәләрә мүраҹиәт эдиб, ана дили илә гаршылашдырмалыдыр: .

«Китаб алдым» ҹүмләсини рус дилинә ики ҹүр тәрҹүмә этмәк олар: а) «я книгу купил», «я книги купил».

Бу ҹүр һал шәкилчиси гәбул этмәйән тә'сирлик һалы гейри-мүәййәнлик билдирдийи үчүн бир вә я бир нечә китабын, һабелә һансы китабын алынмасы мә'лум дейилдир. Лакин,

[1] Бах, Азәрбайҹанҹа—русча лүғәт, Азәрнәшр, 1929. сәһ. 330—335.

«Китабы алдым» чүмләсиндәки «китабы» сөзү мүәййәнлик билдирән тә'сирлик һалыдыр. Она көрә о, «Я купил книгу» шәклиндә тәрчүмә олунмалыдыр.

Азәрбайчан дилиндә һәр ики һалда—истәр мүсбәт, истәрсә дә мәнфи аспектдә: «Гәзет (гәзети) алдым» вә я «Гәзет (гәзети) алмадым» чүмләләриндә «гәзет» исми тә'сирлик һалында ишләнир. Лакин рус дилиндә мүсбәт аспектдә белә һалларда тә'сирлик, мәнфи аспектдә йийәлик һалындан истифадә олунур.

«Я купил газету (Бурада «газету» исми тә'сирлик һалындадыр).

«Я не купил газеты» (Бурада «газеты» исми йийәлик һалындадыр).

Азәрбайчан дилини өйрәнән рус мәктәблиләри ана дилинин тә'сири алтында бу кими чүмләләрдә һансы һалдан истифадә этмәли олдугларыны мүәййән этмәкдә чәтинлик чәкир вә тә'сирлик һалы илә йийәлик һалыны чох заман гарышдырырлар. Азәрбайчан дилинин бу морфоложи хүсусиййәтини шакирдә чатдырмаг мәгсәдилә синтактик васитәләрә мүрачиәт этмәли вә ону рус дили илә гаршылашдырмалыдыр.

Беләликлә, Азәрбайчан дилинин тәдриси заманы нитги тәшкил эдән бүтүн чәһәтләр: дилин сәс тәркиби (фонетика), йә'ни сәсләр (онларын әмәлә кәлмәси вә тәләффүзү), вурғу, интонасия, аһәнк гануну (Азәрбайчан дилиндә), редуксия һадисәси (рус дилиндә) вә саир фонетик ганун вә һадисәләр лүғәт тәркиби вә онун бүтүн зәнкинликләри, грамматик (морфоложи вә синтактик) формалар вә васитәләр, үслубийят, ибарәләр, орфография вә орфоэпия мүгайисәли сурәтдә тәдрис олунмалыдыр.

Әлбәттә, биз «гаршылыглы (мүгайисәли) үсул» дедикдә һеч дә икинчи дилин тәдрисини гаршылыглы фонетика вә гаршылыглы грамматика тәдрисинә чевирмәк тәрәфдары дейилик. Бурада али мәктәбләрин филоложи вә я дил-әдәбиййат факултәләриндә кечилән гаршылыглы фонетика вә гаршылыглы грамматика курсуну орта мәктәбдәки икинчи дилин тәдриси заманы ана дили илә гаршылашдырма үсулу илә эйниләшдирмәмәлидир. Биз бурада ялныз орта мәктәбдә икинчи дилин—Азәрбайчан дилинин ана дили илә гаршылашдырылыб, тәдрис эдилмәсиндән бәһс эдирик. Гаршылыглы тә'лим үсулу ады алтында бә'зи мүәллимләр башга сәһв йолла кедирләр: рус мәктәбләриндә Азәрбайчан дили тәдриси заманы дәрси башдан-баша рус дилиндә апарыр, айры-айры грамматик категорияларыны рус дилиндә изаһ эдир, оху материалларыны бү-

түнлүклә рус дилинә тәрчүмә эдирләр. Бу чүр үсул грамматик категорияларын хүсусиййәтини, кечилән мәтнин вә я әдәби парчанын мәзмунуну тез дәрк этмәйә көмәк этсә дә Азәрбайчан дилинин әмәли сурәтдә өйрәнилмәсинә аз файда верир.

Бу чүр тә'лим үсулундан латын дили кими өлү дилләрин тәдрисиндә истифадә олунур. Чанлы дилләрин тәдрисиндә белә үсулдан истифадә эдилмәси зәрәрлидир.

Рус мәктәбләриндә Азәрбайчан дилинин белә янлыш үсулла тәдриси, шүбһәсиз, һеч бир мүсбәт нәтичә вермир. Чүнки бу заман шакирдләр айры-айры тә'рифләрин мәзмунуну билир, нәзәри чәһәтдән дилин ганунларыны өйрәнир, лакин әсас мәсәләйә, йә'ни әмәли чәһәтдән данышмаға кәлдикдә икинчи дилдә ән садә чүмләләри гурмағы билмирләр.

Республикамызын рус мәктәбләриндә Азәрбайчан дили үчүнчү синифдән башланыр. Биринчи тәдрис илиндән Азәрбайчан дили ана дили илә гаршылашдырыла-гаршылашдырыла апарылмалыдыр.

Икинчи дил илә ана дилинин гаршылашдырылмасы ики шәкилдә олмалыдыр: а) ачыг, б) гапалы. Мәсәлән, фе'лин заманларындан мүәллим рус мәктәбиндә кечмиш заманы өйрәдиркән ону рус дили фе'линин кечмиш заманы илә белә гаршылашдыра биләр:

Охудум—я прочитал.
Охудун—ты прочитал.
Охуду—он прочитал.
Охудуг—мы прочитали.
Охудунуз—вы прочитали.
Охудулар—они прочитали.

Бурада шакирд мисаллардан көрүр ки, рус дилиндә фе'лин кечмиш заманы шәхсә көрә дәйишмәдийи һалда (буну артыг шакирд рус дили дәрсиндән билир), Азәрбайчан дилиндә дәйишир.

Сифәт рус дилиндә исимлә чинсә, кәмиййәт вә шәхсә көрә узлашыр, Азәрбайчан дилиндә исә белә узлашма әлагәси йохдур. Азәрбайчан дилиндә сифәтлә исим янашма үсулу илә бирләшир.

Бу әлагәни ашағыдакы шәкилдә көстәрмәк олар:
Ағ эв—белый дом.
Ағ дивар—белая стена.
Ағ палтар—белое платье.

Ағ < эвләр / диварлар / палтарлар } = белые < дома / стены / платья

Ағ эвин—белого дома.

Ағ диварын—белой стены.

Ағ палтарын—белого платья...

Мүәллим, Азәрбайҹан дилинин фонетикасыны кечиркән «к» самитини рус дилиндәки «к» самитилә гаршылашдырмаг үчүн мүвафиг мисаллар сечмәлидир. Бу һәрфләр Азәрбайҹан вә рус дилләриндә шәкилҹә бир-биринә бәнзәдикләри һалда, онларын ифадә етдикләри фонем тамамилә бир-бириндән фәрглидир. Азәрбайҹан дилиндә **дилортасы,** рус дилиндә исә **дiлархасы кар** самитдир. Бу сәс Азәрбайҹан дилиндә фонетик мөвгеиндән асылы олмајараг, һәмишә, инҹә тәләффүз олунур: кар, кор, кал, кол, котан, кәләм, күчә, килид вә с.

Лакин «к» сәси рус дилиндә фонетик мөвгеиндән асылы олараг, һәм галын, һәм дә инҹә тәләффүз олунур: конь (ат), кооператив, капитал, камень (даш), крахмал (нишаста), кум (кирвә) сөзләриндә бу сәс галын—qонь, qооператив, qапитал, qамень, qрахмал, qум тәләффүз олунур. Княза (кишниш), кислый (турш), кит (балина), керосин, кефир кими сөзләрдә Азәрбайҹан дилиндә «к» һәрфинин ифадә етдији фонемә яхын инҹә бир сәс ифадә едир.

Бунун нәтиҹәсиндә Азәрбайҹан дилини өјрәнән шакирдләр ана дилинин (рус дилинин) тә'сири алтында «кар» сөзүнү «qар», «кору» «qор», «калы», «qал», «колу» «qол», «котаны», «qотан» вә я kјәр, kјор, kјал, kјөл, kјотан шәклиндә тәләффүз едирләр.

Бу хүсусијјәти изаһ етмәк үчүн мүәллим ачыг гаршылашдырма апарарса, шүбһәсиз, фајдалы олар вә бу һәмин һәрфин Азәрбайҹан дилиндәки ифадә етдији фонеми шүурлу дәрк етмәјә сәбәб олар.

Мүәллим бир чох һалларда гаршылашдырманы гапалы шәкилдә апарыр. Бу заман о, Азәрбайҹан дили илә ана дилинин фонетик, грамматик хүсусијјәтләрини билир, тәдрис едәҹәји категорияның ана дили илә олан фәргини вә охшар ҹәһәтләрини һесаба алараг, дәрсини ирәлиҹәдән планлашдырыр вә бунун әсасында тәшкил едир. Бу ҹүр гаршылашдырманы чох заман мүәллим елә апарыр ки, шакирдләр буну өзләри дујмурлар, лакин мүәллим бу заман ана дилинин хүсусијјәтләрини һесаба алараг, һәмин категорияны изаһ етдијиндән шакирдләр ону яхшы мәнимсәјирләр.

Бә'зән исә мүәллим ана дили илә билаваситә гаршылашдырма апармыр, амма кечәҹәји категорияның ана дилиндәки хүсусијјәтинә ишарә едир. Мәсәлән, мигдар сайыны кечир. О, мигдар сайынын гошулдуғу әшя илә әлагәсини ана дилиндә (мәс.: рус дилиндә) билир. Бу ҹәһәтдән рус дилилә Азәрбайҹан дили бир-бириндән кәскин фәргләнир. Рус дилиндә белә әлагә мүхтәлифдир. Бир вә бирлә битән мүрәккәб сайлардан сонра кәлән исим адлыг һалында олур, анҹаг сай ҹинсә көрә исимлә узлашыр: один ученик (бир шакирд), одно перо (бир перо), одна книга (бир китаб), сто двадцать один ученик (јүз ијирми бир шакирд), двести тридцать одна ученица (ики јүз отуз бир шакирд гыз) вә с.

Ики, үч, дөрд сайларындан вә 2, 3, 4 сөздән ибарәт олан мүрәккәб сайлардан сонра кәлән исимләр јијәлик һалынын тәкиндә олур: два ученика (ики шакирд), три окна (үч пәнҹәрә), две тысячы триста сорок четыре рубля (2.344 манат) вә с.

Галан сайлардан сонра исимләр јијәлик һалынын ҹәминдә олур: пять учеников (беш шакирд), шесть рублей (алты манат), семьнадцать лошадей (17 ат).

Мүәллим, Азәрбайҹан дилиндә мигдар сайы кечиркән; белә бир гейдлә Азәрбайҹан дилиндәки сайла исимләр арасындакы синтактик әлагәни изаһ едә биләр:

— Ушаглар, рус дилиндән фәргли олараг, Азәрбайҹан дилиндә сайдан сонра кәлән исимләр һәмишә исмин адлыг һалында вә тәк шәклиндә олур. Мәс.: ики китаб, беш ат, алты манат, он дөрд шакирд вә саирә.

Бунунла белә, шакирдләр ана дилинин тә'сири алтында тез-тез бу ҹәһәтдән сәһвләр бураха биләрләр. Мәсәлән: беш китаб, он дөрд ат, јүз километр әвәзинә, беш китаблар, он дөрд атлар, јүз километрләр вә с. яза вә сөјләјә биләрләр. Һәр дәфә бу ҹүр сәһвә раст кәлдикдә мүәллим бу хүсусијјәти шакирдин нәзәринә чатдырмалыдыр.

Бу да гапалы шәкилдә гаршылашдырманын дикәр нөвүдүр. Хүсусилә ашағы синифләрдә—ибтидаи мәктәбдә Азәрбайҹан дилинин ана дили илә гаршылашдырылмасыны чох вахт гапалы апармаг төвсијә олунур. Лакин бурада да луғәт тәркибинә хүсуси фикир верилмәлидир: бир сөзүн дикәр вә я дикәрләрилә бирләшмәси заманы онун мә'на зәнкинлији ашкара чыхдығындан сөзләр ана дилинә тәрҹүмә олунмалыдыр. Мәсәлән, «ишләмәк» фе'лини айрылыгда русча «работать» тәрҹүмә етмәли олдуғумуз һалда, бирләшмәдә о, рус дилиндә бир сыра башга сөзләрлә дә ифадә олуна биләр. Мәсәлән:

Су торпаға **ишләди**—вода **проникла** в землю;

дәјирман **ишләјир**—мельница **функционирует;**

о, атлас үзәринә ипәклә көзәл чичәкләр **ишләйир**—на атласе **вышивает** он (она) шелком красивое узоры;

бу сөз **ишләнмир**—это слово не **употребляется** вә с.

Бурада «ишләмәк» фе'линин Азәрбайчан вә «работать» фе'линин рус дилләриндә һансы сөзләрлә бирләшә билмәсинә дә диггәт етирмәлидир. Шүбһәсиз, һәмин чәһәтдән бунлар бир-биринә бир чох һалларда мувафиг дә кәлир. Мәсәлән:

Машина **работает**—машын ишләйир.

Завод **ишләйир**—завод **работает.**

Онлар йолдашчасына **ишләйирләр**—они **работают** по-товарищески.

О, тарлада **ишләйир**—он **работает** на поле.

О, гәдим әлязмалары үзәриндә **ишләйир**—он **работает** над древными рукописями.

О, театрда **ишләйир**—он **работает** в театре.

Лүғәт тә'лими мәсәләсиндә бир сөзүн дикәрилә бирләшмәси һәм мувафиг кәлә биләр, һәм дә кәлмәйә биләр. Белә бир мисал көтүрәк: «Дурмаг» фе'линин рус дилиндә эквивалент тәрчүмәси—«стоять»дыр. Азәрбайчан дилиндә «дурмаг» фе'ли адәтән чанлы әшя ифадә эдән сөзлә бирләшдийи һалда, «стоять» фе'ли рус дилиндә һәм чанлы, һәм дә чансыз әшя анлайышы ифадә эдән сөзләрлә бирләшә биләр.

Мүәллим Азәрбайчан дили илә ана дили арасындакы белә хүсусиййәти билдийиндән «дурмаг» фе'линин һансы сөзлә бирләшәчәйинә, ирәличәдән мувафиг мисаллар тапыр:

Көзәтчи нөвбәдә дурмушдур—часавой стоит на посту.

О, пәнчәрәнин габағында **дуруб** бахыр. Он **стоит** перед окнам смотрит.

Лакин ушаглар ана дилиндә дүшүндүкләри үчүн икинчи дили өйрәниркән айры-айры сөзләри вә чүмләләри ана дилиндән тәрчүмә этмәли олдугларындан ана дилинин тә'сири алтында («дурмаг» фе'линин Азәрбайчан дилиндә чансыз әшя ифадә эдән сөзләрлә бирләшә билмәдийини нәзәрә алмайыб чох заман ашағыдакы кими янлыш чүмләләр гурурлар:

Дом стоит у реки—эв чайда дурмушдур.

Стол стоит на балконе—стол балконда дурмушдур.

Тарелька стояла в шкафу—бошгаб шкафда дурурду вә с.

Ана дилинин бу хүсусиййәтини билән мүәллим шакирдләрин белә сәһвләрә йол вермәмәси үчүн изаһ эдир ки, белә һалларда «стоять» фе'ли азәрбайчанча айры-айры сөзләрлә дейил, грамматик васитәләрлә ифадә олунур:

Дом стоит у реки—эв чайын саһилиндә**дир.**

Стол стоит на балконе—стол балконда**дыр.**

Тарелька стояла в шкафу—бошгаб шкафда **иди.**

Бүтүн бу дейиләнләрдән айдын олур ки, икинчи дилин тәдриси заманы истифадә эдилән файдалы тәдрис үсулларындан бири дә гаршылашдырма (мүгайисә) үсулудур. Рус мәктәбләриндә Азәрбайчан дили фәннини апаран мүәллимләр һәмин үсулун әһәмиййәтини гиймәтләндирмәли вә ону өз күндәлик мәшғәләләринә ярадычы шәкилдә тәтбиг этмәлидирләр.

Мир Аббас АСЛАНОВ.

«АНАСЫНЫН ЛЕЙЛИЙӘ НӘСИҺӘТИ» ШЕ'РИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Бөйүк шаир вә философ Мәһәммәд Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» поэмасынын өйрәнилмәсинә айрылмыш вахтын бир сааты (бир дәрс) «Анасынын Лейлийә нәсиһәти» парчасынын оху вә тәһлилинә сәрф эдилир. Синифдә «Дилдән-дилә дүшдү бу фәсанә» мисраындан «Чәһд эйлә сәнә верилмәсин рәнк» мисраына кими (20 бейт) охунур. Һәмин дәрси ашағыдакы шәкилдә планлашдырмаг олар:

1. Ше'рин охунмасы: а) мүәллимин нүмунәви гираәти; б) лүғәт үзәриндә иш[1]; в) ше'рин шакирдләр тәрәфиндән ифадәли гираәти; 2. Ше'рин мәзмунунун мәнимсәдилмәси; 3. Эвә тапшырыг.

«Анасынын Лейлийә нәсиһәти» ше'рини әввәлчә мүәллим өзү нүмунә мәгсәдилә ифадәли охуюр. Мә'лумдур ки, мүәллимин нүмунәви гираәти шакирдләрин ифадәли гираәтинә чох көмәк эдир. Бундан сонра шеирдәки чәтин сөз вә ифадәләрин изаһына башламаг олар.

Фаш олду—яйылды; **гөнчәдәһан**—гөнчә ағызлы; **дил узатмаг**—данламаг, мәзәммәт этмәк; **кей**—ки эй; **көфтку**—сөһбәт, данышыг; **эйбчу**—эйб ахтаран; **бәрк**—ярпаг; **тәбдил гылмаг**—дәйишмәк; **тәмкин**—вүгар, иззәт; **уймакил**—уйма, алданма, **нәһан олмаг**—йох олмаг, кизләнмәк; **рөвзән**—пәнчәрә; **көзәтмәк**—бахмаг; **фәна**—йох (**фәнайә верәр**—йох эдәр) вә с.

Шакирдләр чәтин сөзләри вә онларын лүғәт мә'насыны лүғәт дәфтәрчәләринә язырлар. Шеирдәки чәтин сөзләрин

[1] «Әдәбийят мүнтәхәбаты»нда бу парчадан анчаг 7 сөзүн лүғәти мә'насы верилмишдир. Лакин VIII синиф шакирдләри чох заман **фаш олду, эйбчу, рөвзән, аяғ** вә с. сөзләрин дә мә'насыны билмирләр.

мә'насыны изаһ этдикдән сонра, шакирдләр һәмин ше'ри ифадәли охуюрлар. Охуя башламадан әввәл, мүәллим «Лейли вә Мәчнун» поэмасынын **мәснәви** шәклиндә, **эруз** вәзнинин һәзәч бәһсиндә (мәф'улү-мәфаилүн-фәулүн) язылдығыны сөйләйир, оху заманы исә ше'рин мәзмун вә формасында ирәли кәлән шәртләрә нечә әмәл этмәк лазым олдуғуну шакирдләрә өйрәдир.

М. Фүзули азәрбайчанча диванын кириш һиссәсиндә («Дибачә»синдә) савадсыз катибләрдән:

«Гәләм олсун әли ол катиби-бәдтәһририн,
Ки, фәсади-рәгәми сөзүмүзү шор эйләр.
Каһ бир һәрф сүгутилә гылыр надири нар,
Каһ бир нөгтә гүсурилә көзү, кор эйләр».

дейиб шикайәтләндийи кими, «пәлтәк дили лал олмуш» бачарыгсыз шеир охуянлардан да һәзәр эдәрәк язмышдыр: «...бири ол нагиси бәдсавад ки, тәб'и-намөвзунилә... шеир охудугча, нәзмдән нәсри сечилмәйә вә әдайи-сүстү илә шаһиди-мә'на чәмалындан нигаб ачылмая»[1]. Көрүндүйү кими, Фүзули һәм кәмсавад катибдән, һәм дә бәдсавад охучудан шикайәтләнмиш вә һәзәр этмишдир.

Шакирдләр чох вахт айры-айры сөзләри, һәтта мисра вә бейтләри дүзкүн охумурлар. Мүәллим белә һалда һәмин шакирдләрә сәһвләрини баша салмалы, доғру, дүрүст охумаларыны онлардан тәләб этмәлидир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мәсәлән, «Тәмкини чүнунә гылма тәбдил» мисраыны шакирдләрин чоху гәләт (тәмкини-чүнунә гылма тәбдил) шәклиндә охуюр, «мә'на чәмалындан нигабы» ачмаг әвәзинә, шаирин нә демәк истәдийини баша дүшмәйә мане олурлар. Мүәллим белә һалда шакирдләри баша салмалыдыр ки, өйрәндийиниз кими, **тәмкин**—вүгар, иззәт; **чүнун**—дәли; **тәбдил гылмаг**—дәйишмәк, әвәз этмәкдир.

Шаир дейир ки, **тәмкини**—вүгарыны, **чүнунлуға**—дәлилийә тәбдил гылма—дәйишмә...

Һәмин мисраы ашағыдакы гайдада шакирдләрә доғру охумағы өйрәтмәк олар:

Нәйи?	нәйә?	дәйишмә?
Тәмкини	чүнунә	гылма тәбдил,
Нә үчүн?		она көрә ки:

Гызсан, учуз олма, гәдрини бил.

«Анасынын Лейлийә нәсиһәти»ни шакирдләрин бир нечәси ифадәли охудугдан сонра, ше'рин мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзәриндә ишә башламаг лазымдыр.

[1] М. Фүзули, Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1944-чү ил, сәһ. 16.

Бурада, ери кәлмишкән бир мәсәлә үзәриндә даянмағы мәсләһәт билдик: бә'зи мүәллимләр М. Фүзулинин бу вә я дикәр (мәсәлән, «Тутушду гәм одуна...») гәзәлини тәдрис эдиркән, гәзәлин айры-айры бейтләрини «нәсрә чевирир» вә я бүтүн гәзәлин нәср шәклиндә «нағыл олунмасыны» шакирдләрдән тәләб эдирләр. Фүзули гәзәлләринин бу «үсулла» (тәрҹүмә үсулу илә) тәдриси мәсләһәт көрүлмүр.

Бөйүк рус тәнгидчиси В. Г. Белински «Әдәбиййатын нөвләрә вә шәкилләрә бөлүнмәси» мәгаләсиндә языр ки, сүжетсиз лирик әсәрләри «...ялныз дуймаг олар, һәм дә ялныз шаирин гәләминдән чыхдығы кими охумаг шәртилә дуймаг олар; ону нағыл этдикдә вә я нәсрә чевирдикдә исә ичиндән зәррин, гәшәнк кәпәнәйин индичә учуб кетдийи ярашыгсыз ҹансыз бир габыға чеврилир»[1].

Сүжетли лирик әсәрләр исә белә дейил: сүжетли лирик әсәрләри я онлардан сечилмиш мүәййән мәзмуну олан парчалары бейт-бейт охуюб изаһ этмәк олар...

Өз өвладыны һәят вә исмәт даирәсиндә бөйүтмәк истәйән дүнякөрмүш ана Лейли һаггында яйылан сөһбәти эшитдикдән сонра, тәшвишә дүшүр, гызыны чағырыб данлайыр, она нәсиһәт верир:

«Гызым, сәнин һаггында кедән бу сөһбәтләрин сәбәби нәдир? Сән яхшы адыны нә үчүн яман эдирсән? Көзәл бәдәнин күл ярпағы кими зәрифдир, амма һейиф ки, йүнкүллүк эдирсән. Лалә тәк ләтифсән, амма үзүн дә онун кими ачыгдыр... Гызсан, учуз олма, гәдрини бил («ағыр отур, батман кәл»). Шәкил кими һәр кәсә бахма, су кими һәр яна ахма, күзкү кими үзүн гаты олмасын. Нәркизкүлү кими тәәҹҹүблә бахма. Шәмсән һавая уйма ки, сөнәрсән. Кәлинчик кими өзүнү бәзәмә, пәнҹәрә кими көзүн күчәдә олмасын. Сағәр кими кәзмә, нәғмә кими пәрдәдә гәрар тут...!».

Шакирдләр Фүзулинин, ананын дилилә нә демәк истәдийини баша дүшүр, лакин нечә дедийини яхшы дәрк эдә билмирләр.

Мүәллимин дә усталығы мәһз ондадыр ки, М. Фүзулинин бөйүк сәнәткарлыг мәһарәтини ачыб, шакирдләрә баша сала билсин. Шаир өз севимли гәһрәманына хасиййәтнамә вермәк, онун сифәтләрини көстәрмәк истәйир: бу мәгсәдлә элә тәшбиһ вә эпитетләрдән истифадә эдир ки, «гонча ағызлы», «күл үзлү» Лейлисинин яхшы ады «яман олмасын».

[1] В. Г. Белински, Сечилмиш мәгаләләри, Бакы, Ушагкәнҹнәшр, 1948-ҹи ил, сәһ. 21.

Ким	Нәйә охшадылыр?	Нә охшарлыг вар?
Лейли	күл ярпағына;	инҹәлик; зәрифлик;
	лаләйә;	ачыглыг;
	шәклә;	һәмишә адамын үзүнә бахмаг;
	суя, мейә;	юмшаглыг;
	күзкүйә;	сәртлик;
	шама;	янмаглыг;
	нәркиз күлүнә	һийләкәр бахыш;
	сағәрә;	кәзмәк;
	көлкәйә	һәр ерә үз вурмаг вә с...

Көрүндүйү кими шаир, Лейлини күл ярпағына, лаләйә, шәклә, мейә, күзкүйә, шама... охшатмышдыр. Әслиндә бу шейләрин һеч бири пис дейил, лакин һәрәнин өзүнә көрә кичик бир гүсуру вар: **күл ярпағы** зәрифдир, һейф ки, йүнкүл олур. **Лалә** көзәлдир, ачыглығы да вар. **Нәркиз** күлү чох гәшәнкдир, һийләкәрҹәсинә бахмағы да вар. **Сурәт** яхшыдыр, амма һәр өтәнин үзүнә бахдығы үчүн исмәтсиз көрүнүр. Мей инсанын дималына ләззәт версә дә, ахдығы үчүн аяға төкүлүр. **Күзкү** көзәлдир, анҹаг гаты үзлүдүр; **шам** ишыг сачыр, лакин һава (ел) ону сөндүрә биләр, **сағәр** әзиздир, анҹаг кәзәйәндир, **көлкә** дә пис дейил, амма чох ерә үз вурур...

М. Фүзули истәкли гәһрәманы Лейлийә, диндан вә тәәссүбкеш ананын дилилә дә, пис демир, лакин онун бә'зи эйбләрини **ән яхшы** шейләрин кичик нөгсанлары илә мүгайисә эдир.

Шаир бөйүк сәнәткарлыг ишләдәрәк, Лейлинин «нә гәдәр зәриф, ләтиф, гәшәнк, бакир, инҹә бир хилгәт олмасыны мүнасиб бәдии васитәләрлә көстәрмишдир».

Мүәллим дәрси екунлашдырдыгдан сонра «Анасынын Лейлийә нәсиһәти»ни әзбәрләмәйи вә шеирдәки чәтин сөзләрин мә'насыны өйрәнмәйи шакирдләрә тапшырыр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ
Азәрбайчан ЭТПИ-нин баш элми ишчиси.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘ ДИАЛЕКТЛӘРЛӘ ӘЛАГӘДАР СӘҺВЛӘР ВӘ БУНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЙОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин нитгиндә шивә хүсусиййәтләринин ишләдилмәси онлара әдәби дилин гайда-ганунларыны, о чүмләдән орфографик гайдалары мүкәммәл өйрәтмәкдә гаршыя чыхан әсас әнкәлләрдән биридир. Буна көрә һеч дә тәсадүфи дейил ки, сон дөврләрдә бир сыра габагчыл мүәллимләр мәтбуатда вә методик мүшавирәләрдәки чыхышларында бу мәсәләни Азәрбайчан дили тәдриси методикасынын гаршысында дуран мүһүм мәсәләләрдән бири кими гейд эдирләр.

Тәдгигат көстәрир ки, доғрудан да, шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусиййәтләринә гаршы инадла мүбаризә апармадан онларда мәдәни нитг вәрдишләри тәрбийә этмәк чох чәтиндир. Бир сыра мәктәбләрин, хүсусән кәнд мәктәбләринин шакирдләри өз языларында ерли шивә илә әлагәдар сәһвләрә йол верир, дүзкүн әдәби дилдә данышмағы бачармырлар. Бу исә онлардан бир чохунун Азәрбайчан дилиндән биликләринин зәиф олмасына тә'сир эдир.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг методика элмимиз бу саһәдә мүәллимләрә лазыми көмәк көстәрмәк үчүн чидди тәдгигат ишләри апармалыдыр.

Бу мәгаләдә гаршыя гоюлан әсас мәгсәд һәмин саһәдә мүәллимләримизә бә'зи мәсләһәтләр вермәкдән ибарәтдир. Мәгаләдәән чох шакирдләрин диалектләрлә әлагәдар орфографик сәһвләриндән вә бунлары арадан галдырмаг йолларындан бәһс эдилир.

1. Диалектләрлә әлагәдар олараг бурахылан орфографик сәһвләрин характери

Үмумиййәтлә, шакирдләрин орфографик сәһвләрини ики група бөлмәк олар:

1. Тәләффүзлә әлагәдар олмаян сәһвләр: бурая сөзләрин битишик вә айры язылмасында, сөзүн сәтирдән-сәтрә көчүрүлмәсиндә, хүсуси исимләрин язылышында вә с. бурахылан сәһвләр дахилдир.

2. Тәләффүзлә әлагәдар олан сәһвләр; бурая сөзләри орфографиямызда олдуғу кими йох, тәләффүз эдилдийи шәкилдә язмаг нәтичәсиндә бурахылан сәһвләр дахилдир. Мәсәлән, **кәнт** (кәнд), **дүнәннән** (дүнәндән), **устол** (стол), **дәфдәр** (дәфтәр) вә с.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбайчан дили орфографиясынын әсас принсипләриндән бири фонетик принсипдир. Дилимиздәки сөз вә грамматик формаларын эксәр һиссәси бу принсип әсасында язылыр. Мәсәлән, **ата, ана, инсан, дәмир, деди, күләйән** вә с. Бу кими сөзләрин язылышында шакирдләрин сәһв бурахмаларына чох аз тәсадүф эдилир; бурахылан сәһвләр әсасән механики сәһвләр олур (һәрф бурахма, һәрф әлавә этмә вә с.).

Лакин дилимиздә язылышы илә тәләффүзү арасында мүәййән фәргләр олан сөзләр вә грамматик формалар да аз дейилдир. Чох заман шакирдләрин бурахдыглары орфографик сәһвләрин эксәриййәти белә сөз вә грамматик формаларын язылышында өзүнү көстәрир. Буну бир нечә мәктәбин V, VI, VII синифләриндә апардығымыз язы ишләринин нәтичәси айдын көстәрди. Бир мәктәбдә һәмин нәтичә ашағыдакы шәкилдә олду:

Синифләр	Шакирдләрин сайы	Сәһвләрин мигдары	Тәләффүзлә әлагәдар олмаян сәһвләр		Тәләффүзлә әлагәдар олан сәһвләр	
			мигдары	фаизлә	мигдары	фаизлә
V	26	92	31	33,3	61	67,7
VI	24	71	20	28,3	51	71,7
VII	23	52	12	23	40	77

Бә'зән мүәллимләр тәләффүзлә әлагәдар олан бүтүн орфографик сәһвләри шакирдин нитгиндәки шивә хүсусиййәтилә гарышдырырлар. Мәсәлән, әкәр шакирд «ганад» әвәзинә

ганат, «сәндән» әвәзинә **сәннән** вә с. язмышса, куя һәмин сәһвләр ерли шивә хүсусиййәтләрилә әлагәдардыр. Һалбуки бу фикир доғру дейилдир. Шакирдин тәләффүзлә әлагәдар олараг бурахдығы орфографик сәһвләри характеринә көрә ики гисмә бөлмәк олар:

1) Сөзүн тәләффүзү (орфоэпик тәләффүзү) илә әлагәдар олан сәһвләр

Бу гисмдән олан сәһвләр сырасына ашағыдакылары дахил этмәк олар:

а) сөзләрин ахырында чинкилтили самитләрин әвәзинә кар самитләрин язылмасы; мәсәлән, ганад—**ганат,** гарпыз—**гарпыс,** китаб—**китап,** пәләнк—**пәләнк** вә с. Бунун сәбәби одур ки, әдәби тәләффүздә сөзләрин ахырындакы чинкилтили самитләр мүәййән һалларда карлашыр. Мәсәлән, кәнт, кәнтдән, алмаз, алмазсыз вә с. кими сөзләр тәхминән, кәнт, кәнтдән, алмас, алмассыз шәклиндә тәләффүз олунур. Шакирдләр бу кими сөзләрин язылыш гайдасыны мөһкәм билмәдикләриндән, бунлары тәләффүз эдилдийи кими язырлар.

б) чохһечалы сөзләрин сонунда г әвәзинә **х** вә яхуд ғ язылмасы; мәсәлән, отаг—**отах (ғ),** байраг—**байрах (ғ),** охумаг—**охумах (ғ)** вә с. Белә сәһвләрин дә баш вермәси әдәби тәләффүзлә әлагәдардыр. Чүнки әдәби тәләффүзә көрә чохһечалы сөзләрин ахырындакы г самити язылдығы кими дейил, еринә көрә, х вә яхуд ғ кими тәләффүз олунур (отахдан, ярпағ әсир вә с.).

в) Бә'зи сөзләрдә гапалы самитләрин бурахылмасы; мәсәлән, фишәнк—**фшәнк,** кәтирәр—**кәтрәр,** стансия—**станся** вә с. Әдәби тәләффүзүн ганунa көрә вурғусуз һечаларда кәлән гапалы саитләр бир сыра һалларда чох гыса тәләффүз эдилир (юхарыдакы мисалларда олдуғу кими). Буна көрә дә шакирдләр һәмин саитләри бә'зән языда бурахырлар.

г) Сөз ортасында янашы кәлән кар самитләрдән икинчисинин чинкилтили самитлә әвәз эдилмәси; мәсәлән, дәфтәр—**дәфдәр,** хәстә—**хәсдә,** түсту—**түсдү,** кәшфиййат—**кәшвийят** вә с. Әдәби тәләффүзүн хүсусиййәтинә көрә, белә сөзләрдә икинчи кар самит мүәййән дәрәчәдә чинкилтиләшир, йә'ни ярым кар, ярым чинкилтили самит кими тәләффүз олунур. Бу, шакирдләри чашдырдығы үчүн онлар һәмин самитләрин язылышында сәһв бураха билирләр.

ғ) Бурун самитләри илә битән сөзләрдән сонра чыхышлыг һал шәкилчиләринин «нан», «нән» шәклиндә язылмасы;

Мәсәлән, сәндән—**сәннән,** хырмандан—**хырманнан,** үзүмдән—**үзүмнән** вә с.

д) **Дыр, дир, дур, дүр** хәбәр шәкилчиләринин **ды, ди, ду, дү** шәклиндә язылмасы; мәсәлән, яхшыдыр—**яхшыды,** языбдыр—**языбды,** мәнимдир—**мәнимди** вә с.

Демәк бүтүн бу кими сәһвләр шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусиййәтләрилә әлагәдар олараг дейил, сөзләрин әдәби тәләффүзү илә язылышы арасындакы фәрги билмәмәкдән ирәли кәлир.

2) Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусиййәтләри илә әлагәдар олан сәһвләр

Бу чүр сәһвләр сырасына ялныз ерли шивә хүсусиййәтләрини ишләтмәкдән ибарәт олан сәһвләр дахилдир.

Мә'лумдур ки, шакирдләрин бөйүк бир гисми һәлә кичик яшларындан ерли шиведә данышмаға адәт этдикләри үчүн, онлар мәктәбдә әдәби дилин гайда-ганунларыны бирдән-бирә мәнимсәйә билмир, өз нитгләриндә вә языларында диалектләрлә әлагәдар олан орфографик сәһвләрә йол верирләр. Бу нәв сәһвләр мүхтәлиф олур. Мәсәлән:

№ №	Сәһв язылан сөзләр	Һадисәнин характери	Һансы диалектә аиддир	Һәмин сөзләрин дүзкүн язылышы
1.	Гейчи, мектәб, кетир...	„Э“ләшмә һадисәси	Бакы...	Гайчы, мәктәб, кәтир
2.	Әкри, дәкирман, дүки...	Ики саит арасында „й“ әвәзинә „к“ тәләффүз эдилмәси	Бакы, Шамахы...	Әйри, дәйирман, дүйү
3.	Алер, кәлер, көрөр, гурор...	Индики заманын хүсуси шәкилчиләрлә ифадәси	Газах, Тавус...	Алыр, кәлир, көрүр, гурур
4.	Алажам, бажы...	„ж“ләшмә һадисәси	Гарабағ...	Алачағам, бачы
5.	Әв, сәвки, әйиб...	„Ә“ләшмә һадисәси	Нахчыван, Ордубад...	Эв, севки, эйб
6.	Кәлмах, билдох, кедах...	Аһәнк ганунунун позулмасы	Нуха, Нахчыван...	Кәлмәк, билдик, кедәк
7.	Алмарсан, кәлмәрдим...	Мүзаре заман шәкилчисинин өз әслини сахламасы	Шамахы...	Алмазсан, кәлмәздим.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбайчан дилинин диалектләриндән бә'зиләри өз хүсусиййәтләринә көрә, әдәби дилдән нисбәтән чох фәргләнир. Мәсәлән, Бакы, Губа, Нуха, Нахчыван диалектләрини буна мисал көстәрмәк олар. Бә'зи диалектләрин исә фәргли хүсусиййәтләри аз олдуғу үчүн, бунлар әдәби дилә нисбәтән яхындыр (мәсәлән, Гарабағ, Кировабад диалектләри). Тәбиидир ки, диалектләрлә әлагәдар олараг орфографик сәһвләрин һәчми—мигдары шакирдләрин мәнсуб олдуглары диалектин һәмин бу чәһәтиндән, йә'ни әдәби дилдән фәргләнмә дәрәчәсиндән чох асылыдыр. Буна көрәдир ки, әдәби дилдән даһа чох фәргләнән диалект шәраитиндә шакирдләрин диалектләрлә әлагәдар олан орфографик сәһвләринә чох тәсадүф эдилир.

2. Диалектләрлә әлагәдар олан орфографик сәһвләрин тәснифи вә һесаба алынмасы

Юхарыда көстәриләнләрдән айдындыр ки, диалектләрлә әлагәдар олан орфографик сәһвләр өз характери э'тибарилә башга орфографик сәһвләрдән фәргләнир.

Мәһз буна көрә дә шакирдләрин бу нөв сәһвләри хүсуси олараг һесаба алынмалыдыр. Лакин бу һесаба алма һәмин сәһвләрин садәчә гейд эдилмәсиндән ибарәт олмамалыдыр; онлары характеринә көрә үмумиләшдирмәк, һесаба алмаг лазымдыр.

Диалектләрлә әлагәдар олан орфографик сәһвләри дә дикәр орфографик сәһвләр кими әсасән 3 група бөлмәк олар.

1) **Фонетик сәһвләр.** Бурая сөз көкләри вә сөз әсасларында айры-айры сәсләрин—саит вә самитләрин дүзкүн язылмасы илә әлагәдар олан сәһвләр дахилдир. Мәсәлән, «мәктәб», «кәтир» әвәзинә, «мектеб», «кетир» (Бакы), «одун», «әрдәк» әвәзинә «удун», «үрдек» (Губа) вә с. Фонетик сәһвләри һесаба аларкән, саитләрә вә самитләрә аид сәһвләри айрыча олараг груплашдырмаг даһа файдалы олар.

2) **Морфоложи сәһвләр.** Бурая әсасән грамматик форма вә категорияларын язылышында мейдана чыхан сәһвләр дахилдир. Мәсәлән, сифәтин артырма дәрәчәсини билдирән «лап» үнсүрүнүн «яп» (яп яхшы) шәклиндә (Бакы), индики заман шәкилчиләринин «ор», «өр», «ер» (гурор, көрәр, кәлер) шәклиндә (Газах) язылмасы илә әлагәдар олан сәһвләр бу бөлкүдәндир.

3) **Лексик сәһвләр.** Бурая әсасән мүхтәлиф диалектә мәхсус сөзләрин ишләдилмәсиндән ирәли кәлән сәһвләр дахилдир. Белә сәһвләрә шакирдләрин мүстәгил языларында (ифадә, инша) тәсадүф этмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, «уруғ», «һәри», «нөшүн» вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, сәһвләри бу бөлкү үзрә (фонетик, морфоложи, лексик) тәсниф этмәк ән яхшы йолдур. Габагчыл мүәллимләрин бир чоху шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусиййәтләрини һәмин бөлкү әсасында тәсниф эдир. Нүмунә үчүн мүәллимләрдән Ә. Пашаев (Губа) вә Һ. Мустафаеванын (Бакы) истифадә этдийи сәһвләрин тәснифи схемасы илә таныш олаг.

Губа диалекти илә әлагәдар олан орфографик сәһвләрин тәснифи

Фонетик сәһвләр

1) Сөзүн биринчи һечасында ачыг саитләрин әвәзинә гапалы саитләр язылмасы: **гул** (гол), **уғул** (оғул), **үрдек** (өрдәк), **үз** (өз)...

2) Бә'зи сөзләрдә е (э) әвәзинә ә язылмасы: **бәл** (бел), **вәрмәк** (вермәк), **нәчә** (нечә)...

3) Бә'зи сөзләрдә исә бунун әксинә олараг ә әвәзинә **е** (э) язылмасы: **кетир** (кәтир), **дели** (дәли), **сетир** (сәтир) вә с.

Морфоложи сәһвләр

1) Индики заманын **ады, эди** шәкилчиләрилә ифадә эдилмәси: **алады, аладам** (алыр, алырам), **кәләди, кәләдик** (кәлир, кәлирик)...

2) Фе'лин мүәййән кәләчәк заманынын биринчи вә икинчи шәхс чәминин хүсуси шәкилчиләрилә язылмасы: **«кедәчоуғ, аләчоуғ, кедәчәхсуз.**

3) Кәләчәк заманын (мүзаре) инкарында **ман, мән** шәкилчиләринин ишләдилмәси: **алманам, кәлмәнәм** вә с.

Лексик сәһвләр

Чылғым (гығылчым), **тәтәр** (надинч), **чәләб** (арыг), **нөһүн** (нә үчүн), **айланмаг** (фырланмаг, кәзмәк) вә с.

Бакы диалекти илә әлагәдар олан орфографик сәһвләрин тәснифи

Фонетик сәһвләр

1) **Ә** әвәзинә **е** (э) язылмасы: мектәб, кетирди, мечбур...
2) **А** әвәзинә **е** (э) язылмасы: гәрдеш, гейси, гейчи...
3) **Й** әвәзинә **к** язылмасы: **дүки, билдики, экри..**

4) **А** эвэзинэ **о** язылмасы: **боба** (баба), **һова** (һава), **атон** (атан) вэ с.

5) **Ә** эвэзинэ **ө** язылмасы: **дөвэ** (дэвэ), **нөдүр** (нэдир), **нөвэ** (нэвэ)...

6) Аһэнк ганунунун позулмасы: **гузи** (гузу), **гути** (гуту), **алди** (алды)...

Морфоложи сэһвлэр

1) Дөрд чүр язылан шэкилчилэрин чох заман ики шэкилдэ ишлэдилмэси: **көрдүн, алдун, кетдүн, тутдун, алун, кедүн, көчүн, вурун...**

2) Фе'лин мүзаре заманынын инкарында **ман, мэн** шэкилчилэринин ишлэдилмэси: **кэлмэнэм, алманам...**

Лексик сэһвлэр

Алайы (башга), **бечид** (тез), **гейшэр** (габаг тэрэф), **һэри** (бэли), **эзвай** (ачиз) вэ с.

Әлбэттэ, юхарыда көстэрдиклэримиз тэхминидир. Мүэллим бурадакы һэр бир маддэни, лазым кэлэрсэ, даһа кениш шэкилдэ яза билэр.

Шакирдлэрин орфографик сэһвлэри үзэриндэ ишлэркэн, диалектлэрлэ элагэдар олан сэһвлэри мүэллимин юхарыда көстэрилэн гайдада тэсниф этмэси она бу сэһвлэри арадан галдырмаг үзэриндэ апарылачаг иш йолларыны мүэййэнлэшдирмэйэ имкан верир. Мүэллим бунунла һэмин сэһвлэрдэн һансыларыны даһа асан, һансыларыны нисбэтэн чэтин арадан галдырмаг мүмкүн олдуғуну мүэййэн эдэ билэр.

3. Диалектлэрлэ элагэдар сэһвлэрин арадан галдырылмасы йоллары

Мэктэбин гаршысында дуран вэзифэлэрдэн бири дэ шакирдлэри эдэби дилэ йийэлэндирмэкдэн ибарэтдир. Она көрэ мэктэб шакирдлэрин нитгиндэки шивэ хүсусиййэтлэринэ лагейд янаша билмэз. Шакирдлэри һэртэрэфли инкишаф этмиш коммунизм гуручулары кими етишдирмэк үчүн мэктэб онлары мүкэммэл нитг мэдэниййэтинэ йийэлэндирмэлидир.

Нитг мэдэниййэти инсанын үмуми мэдэниййэти вэ савады илэ айрылмаз сурэтдэ бағлыдыр. Чүнки инсан өзүнү сөз нитги васитэсилэ башгаларына танытдыра билэр; инсанын нитги онун дахили алэмини характеризэ эдир.

Нитг мэдэниййэтинэ йийэлэнмэйин эсас шэртлэриндэн бири эдэби дили, онун нормаларыны мүкэммэл билмэкдэн ибарэтдир. Әдэби дил **нормалашдырылмыш**, мүэййэн гайдая салынмыш дил олдуғу үчүн ичтимаи үнсиййэти асанлашдырыр, адамларын бир-бирини даһа асан баша дүшэ билмэсини тэ'мин эдир.

Әдэби дил ади данышыг дилинэ, о чүмлэдэн диалект вэ шивэлэрэ нисбэтэн даһа кениш ичтимаи үнсиййэт васитэсидир. Чүнки ади данышыг дилиндэн, о чүмлэдэн диалект вэ шивэлэрдэн, башлыча оларағ, мэишэтдэ истифадэ эдилир. Әдэби дил исэ даһа кениш ичтимаи-сияси вэ мэдэни элагэлэр васитэсидир.

Әдэби диллэ диалектлэрин тэлэффүз нормалары бир-бириндэн фэрглэндийи үчүн, диалектлэр чэмиййэтин мүхтэлиф үзвлэринин бир-бирини асанлыгла баша дүшмэсини тэ'мин эдэ билмир, үмуми орфографик савадын инкишафыны лэнкидир. Мэһз буна көрэ дэ мэктэб мүхтэлиф педагожи йолларла шакирдлэрин нитгиндэки диалект үнсүрлэринэ гаршы мүбаризэ этмэйэ борчлудур.

Мэктэбэ кэлэркэн шакирдлэрин чоху эдэби дил һаггында һеч бир тэсэввүрэ малик олмур. Һэтта онларын бэ'зилэри эдэби дили яхшы баша дүшмүрлэр. Буна көрэ мүэллим шакирдлэрин мэктэбэ кэлдиклэри илк күндэн онлары, һэр шейдэн эввэл, эдэби тэлэффүзэ йийэлэндирмэйэ чалышмалыдыр. Бунун үчүн шакирдлэрин данышыглары үзэриндэ һэмишэ нэзарэт этмэк, онларын тэлэффүзлэриндэки нөгсанлары дүзэлтмэк мүэллимин борчудур.

Шакирдлэр эдэби тэлэффүзэ яхшы йийэлэнмэдикчэ, онларын шифаһи нитглэриндэ олан гүсурлар чох заман язылы нитглэриндэ дэ өз эксини тапыр. Она көрэ ушагларын языда бурахдыглары орфографик сэһвлэри арадан галдырмаг үчүн онлара эдэби тэлэффүзү өйрэтмэк диггэт мэркэзиндэ дуран эсас мэсэлэлэрдэн бири олмалыдыр.

Гаршыя белэ бир суал чыхыр: Шакирдлэри эввэлчэ эдэби тэлэффүзэ йийэлэндириб сонра орфографияны тэ'лим этмэк лазымдыр, йохса орфографиянын тэ'лиминэ онларын мэктэбэ кэлдиклэри илк күндэн башланылмалыдыр? Шүбһэсиз ки, бунларын һэр икисинин өйрэнилмэсинэ бирликдэ башланмалы вэ ахыра гэдэр дэ бу чүр давам этдирилмэлидир.

Тэчрүбэ көстэрир ки, орфографик вэрдишлэр нисбэтэн даһа тез яраныр. Бунун үчүн тэкчэ белэ бир факты хатырламаг кифайэтдир ки, бэ'зи шакирдлэр орта мэктэби гуртардыгдан сонра дүзкүн тэлэффүзэ яхшы йийэлэнмэдиклэри һалда, орфографик чэһэтдэн тамамилэ савадлы яза билирлэр.

Дүзкүн эдэби тэлэффүзэ йийэлэнмэк орфография тэ'лимини асанлашдырдығы кими, орфографияны өйрэнмэк дэ эдэ-

би тәләффүзү яхшы мәнимсәмәйә көмәк эдир. Чүнки Азәрбайчан дилиндә бир сыра тәләффүз гайдалары орфографик гайдаларла уйғун кәлир.

Орфография илә дүзкүн тәләффүзүн гаршылыглы тә'лими, эйни заманда онларын мүгайисәли сурәтдә өйрәдилмәсинә көмәк эдир. Бунун нәтичәсиндә шакирдләр тәләффүз гайдалары илә язы гайдалары арасындакы гаршылыглы әлагәни шүурлу сурәтдә дәрк эдирләр.

Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусиййәтләринә гаршы мүбаризә апарыб, онларын әдәби тәләффүзә йийәләнмәләри үчүн мүәллим өзү орфоэпия гайдаларыны мүкәммәл билмәли, әдәби тәләффүздә данышмалыдыр. Айдын мәсәләдир ки, әкс тәгдирдә, бу мәгсәдә наил олмаг чәтиндир. Чүнки, адәтән, шакирдләр һәмишә мүәллими тәглид этмәйә чалышырлар. Әкәр мүәллимин нитгиндә шивә хүсусиййәтләри варса, шакирд дә өз шивәсиндә данышмағын «сәһв олмадығыны» дүшүнүр.

Бә'зән белә һаллара тәсадүф этмәк олур ки, мүәллим шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусиййәтләринә гаршы мүбаризә апармаг әвәзинә, өзү һәмин хүсусиййәтләрин тә'сири алтына дүшүр. Шүбһәсиз ки, бу, әдәби дил вә йүксәк савад уғрундакы мүбаризәнин мәгсәдинә тамамилә зиддир.

Орта мәктәбдә әдәби тәләффүз гайдалары шакирдләрә хүсуси бир дәрс кими кечилмир. Бу гайдалары онлар «...чох тәглид этмәк йолу илә өйрәнирләр, лакин мүстәгил фәалиййәтин өз-өзлүйүндә тәглиддән ирәли кәлдиийини дүшүнмәк сәһв оларды»[1].

Бурадан белә бир нәтичә дә чыхармаг лазымдыр ки, шакирдләр әдәби тәләффүзү тәкчә тәглид йолу илә өйрәнә билмәзләр. Онлары әдәби тәләффүзә йийәләндирмәкдә шүурлулуг принсипиндән дә кениш истифадә этмәк лазымдыр. Бу йол даһа файдалыдыр. Чүнки бу йолла әдәби тәләффүзү шакирдләрин һамысына өйрәтмәк мүмкүндүр.

Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусиййәтләрини арадан галдырмаг үчүн мәктәб ән тә'сирли васитәләрдән истифадә этмәлидир. Һәмин васитәләр башлыча олараг ашағыдакылардыр:

а) мәктәбдә әдәби нитг режиминә чидди рәайәт эдилмәси;

[1] К. Д. Ушински, «Человек как предмет воспитания», сәһ. 419 (русча).

б) шакирдләрдә өз нитгләринин дүзкүнлүйүнә мәс'улиййәтлә янашмаг һиссинин тәрбийә олунмасы.

Шакирдләрин истәр язылы, истәрсә дә шифаһи нитгә йийәләнмәләри үчүн, һәр шейдән әввәл, мәктәбдә дилин өйрәнилмәси мәгсәдинә мүвафиг нормал шәраит ярадылмалыдыр; бу шәраит шакирди әһатә эдән диалект шәраитинә гаршы дураг ондан даһа гүввәтли вә тә'сирли олмалыдыр.

Буна көрә дә мәктәбдә тәкчә әдәбиййат мүәллими дейил, бүтүн фәнн мүәллимләри әдәби дилдә данышмалы вә языда орфографик гайдалара дүзкүн рәайәт этмәлидирләр. Бир сыра мәктәбләрдә тез-тез белә һала раст кәлирик: бә'зи фәнн мүәллимләриндән «Сиз нә үчүн данышығынызда ерли шивә хүсусиййәтләри ишләдирсиниз?» вә яхуд «Сиз нә үчүн синиф журналында филан сөзләри дүзкүн язмамышсыныз?» сорушдугда, онлар «Биз ки, дил мүәллими дейилик» чавабыны верирләр. Шүбһәсиз, бу фикирлә гәти сурәтдә разылашмаг олмаз. Дил-әдәбиййат мүәллими мәктәбдә белә һаллара гаршы мүбаризә апармагда директор вә тәдрис һиссә мүдиринин ән яхын көмәкчиси олмалыдыр.

Азәрбайчан дили мүәллими шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусиййәтләринә гаршы мүбаризәдә ардычыл олараг һансы үсуллардан истифадә эдә биләр?

Һәр шейдән әввәл, ерли шивәдә данышан шакирди инандырмаг лазымдыр ки, онун нитги нөгсанлыдыр, әдәби дил нормаларына уйғун дейилдир. Буну шакирдин шүуруна тәдричән чатдырмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрдә әдәби дил вә диалектләр һаггында мүәййән тәсәввүр оядылмалыдыр. Бу тәсәввүрү онларда айры-айры сөзләрин тәләффүз фәргини изаһ этмәкдән башлайыб кенишләндирмәк даһа яхшы нәтичә верир. Бу чәһәтдән Һ. Мустафаеванын (Бакы, 161 нөмрәли мәктәбин мүәллими) иш тәчрүбәси диггәтәлайигдир. О, V синифдә шакирд, мәсәлән, «мәктәб» әвәзинә «мектәб», «даянды» әвәзинә «диянды» ишләтдикдә, ону баша салыр ки, белә тәләффүз этмәк доғру дейилдир. Ялныз бә'зи бакылылар «мектәб», «диянды» ишләдирләр. Азәрбайчанын башга ерләриндә яшаянлар, әләчә дә Бакыда яшаянларын чоху һәмин сөзләри «мәктәб», «даянды» шәклиндә тәләффүз эдирләр.

Мүәллим Һ. Мустафаева дәрс илинин әввәлиндә шакирдләрин нитгиндәки диалект сәһвләрини бу әсасда изаһ эдәрәк, онларда сөзләрин дүзкүн тәләффүзү һаггында кениш тәсәввүр ярадыр.

Бундан сонра исә шакирдләрә, өйрәнилмиш фактлар әсасында диалект вә әдәби дил һаггында мүәййән мә'лумат верир.

Мүəллим изаһ эдир ки, əдəби дил һамынын эйни шəкилдə истифадə етдийи дилдир. Бүтүн ичтимаи ерлəрдə: мəктəбдə, театрда, радиода, ичласларда вə с. əдəби дилдəн истифадə эдилир. Əдəби дилин ваһид гайдалары олур, һамы бу гайдалара эйни дəрəчəдə рəайəт етмəлидир. Диалектлəрдəн исə анчаг мүəййəн груп адамлар истифадə эдирлəр.

Мүəллим шакирдлəрин əдəби дил вə диалект һаггындакы тəсəввүрүнү тəдричəн кенишлəндирмəклə диалектин мəктəбдə өйрəнилəн əдəби дилдəн əсаслы сурəтдə фəрглəндийини онлара дəрк етдирмəлидир. Нəтичəдə шакирдлəр билмəлидирлəр ки, 1) онларын данышдыглары ерли шивə илə əдəби тəлəффүз арасында фəрг вардыр; 2) языда вə данышыгда шивə хүсусиййəтлəринə йол верилə билəр; 3) лакин бу, əдəби дилдə сəһв сайылыр.

Шакирдлəрдə əдəби дили өйрəнмəк һəвəсини тəрбийə етмəклə бəрабəр, онларда диалектизмлəри фəрглəндирə билмəк бачарыгы да яратмаг лазымдыр. Мүəллим шакирдə баша салмалыдыр ки, онун ишлəтдийи, мəсəлəн, **кəлитди** (кəлибдир), **һайынды** (инди), **һавахт** (нə вахт) вə с. кими сөзлəр Нуха диалектинə мəхсус олан сөзлəрдир; бунлар əдəби дилдə ишлəдилмир.

Загатала шəһəр 1 нөмрəли мəктəбин мүəллими Ə. Мəммəдов шакирдлəрин нитгиндə олан диалект сəһвлəрини узун мүддəт өзү дүзəлтдикдəн сонра, белə бир үсулдан истифадə эдир: гираəт дəрсиндə бə'зəн шакирдлəрə тапшырыр ки, дəрси данышан йолдашларынын нитгиндə тəсадүф етдиклəри диалектизмлəри дəфтəрдə гейд етсинлəр. Шакирд данышыб гуртардыгдан сонра мүəллим синфə мүрачиəт эдəрəк, бу сəһвлəри сорушур вə лазым кəлдикдə тахтада яздырыр. Белəликлə, диалектизмлəри фəрглəндирə билмəк бачарыгыны шакирдлəрдə даһа да инкишаф етдирир.

Бир сыра мүəллимлəр шакирд дəрси данышаркəн, онун нитгини диггəтлə излəйир, бу вə я дикəр сөзү дүзкүн тəлəффүз етмəдикдə өзүнə дүзəлтдирир. Бу, əлбəттə, яхшыдыр. Лакин белə бир үсул о заман файдалы ола билəр ки, шакирдин нитгиндə ерли шивə хүсусиййəтлəри чох олмасын. Буна чох йол верилдикдə мүəллим һəр кəлмəбашы шакирдин нитгини кəсəрсə, онун (шакирдин) диггəтини данышдыгы дəрсин мəзмунундан узаглашдыра билəр. Белə һалда тəчрүбəли мүəллимлəр башга йолдан истифадə эдирлəр. Мəсəлəн, Губа шəһəр орта мəктəбинин мүəллими Ə. Пашаев шакирд дəрси данышдыгы заман онун нитгиндə тəсадүф етдийи характер шивə хүсусиййəтлəрини өз дəфтəрчəсиндə гейд эдир. Шакирд данышыб гуртардыгдан сонра исə онун сəһв тəлəффүз етдийи сөзлəри она дүзкүн шəкилдə тəкрар етдирир, бунлардан бə'зилəрини язы тахтасында яздырыр, мүгайисə вə тəһлил етдирир. Мəсəлəн, шакирдлəрдəн бири дəрси сөйлəркəн «голуна» əвəзинə «гулуна», «өзүнə» əвəзинə «үзүнə» ишлəтмишди. Мүəллим бу сөзлəри (шакирдин тəлəффүз етдийи кими) тахтая яздырды. Тəһлил нəтичəсиндə мүəллим она баша салды ки, һəмин сөзлəрин көкү тамамилə башга мə'на ифадə эдир. Əввəлинчи сөзүн көкү «гол»дур, «о» əвəзинə «у» ишлəтдикдə «гул» мə'насы ифадə олунур. Сонракы сөзүн көкү исə «өз» олдугу һалда, буну «үз» шəклиндə тəлəффүз етдикдə, тамамилə башга мə'на алыныр.

Мүəллим Ə. Пашаев бə'зəн юхары синифлəрдə дəрси данышан шакирдин сəһв тəлəффүз етдийи сөзлəри гейдə алмагы шакирдлəрин өзлəринə тапшырыр. Шакирд дəрси данышыб гуртардыгдан сонра мүəллимин көстəриши илə башга шакирдлəрдəн бир нечəси өз йолдашларынын тəлəффүзүндəки нөгсанлары бир-бир сөйлəйир, язы тахтасында гейд эдир вə бунларын дүзкүн тəлəффүз формасыны көстəрир. Белəликлə, дəрси данышан шакирдин тəлəффүзүндəки нөгсанлар коллектив сурəтдə дүзəлдилир. Бу үсул шакирдлəрдə өз нитглəринин дүзкүнлүйүнə мəс'улиййəт һиссини, дəрсдə онларын фəаллыгыны артырыр, языда бурахдыглары шивə илə əлагəдар орфографик сəһвлəрин тəдричəн арадан галхмасына сəбəб олур.

Ə. Пашаев йолдаш белə үсулдан дəрнəк мəшгəлəлəриндə дə кениш истифадə эдир.

Шакирдлəрин истəр шифаһи, истəрсə дə язылы нитгиндəки һəр бир сəһвə, о чүмлəдəн диалектлəрлə əлагəдар сəһвлəрə дүзəлиш вермəк мүəллимин вəзифəсинə дахил олан тəлəблəрдəндир. Лакин бу дүзəлишлəрин һамысыны шакирд ядында сахлая билəрми? Шүбһəсиз ки, сахлая билмəз. Тəчрүбə көстəрир ки, бурахылмыш нөгсанлар бир мүддəтдəн сонра шакирд тəрəфиндəн енə тəкрар эдилə билəр. Буна көрə белə һалда мүəллим башга үсуллардан да истифадə етмəлидир.

Бакы 161 нөмрəли мəктəбин мүəллими А. Агаев шакирдлəрин язы ишлəриндə бурахылмыш шивə сəһвлəринə аид топладыгы фактлардан истифадə эдəрəк хүсуси чəдвəллəр дүзəлдир вə бунлары синифдə көркəмли ердəн асыр. Ашагыда һəмин чəдвəллəрдəн бирини нүмунə үчүн веририк.

Белә язылмалыдыр	Белә язмаг олмаз
дабан	добан
бармаг	бормаг
баба	боба
һава	һова
араба	әрәбә
мәктәб	мектәб
бәли	һәри
кәтир	кетир
яхшы...	яхчи

Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусиййәтләринә гаршы ән яхшы мүбаризә йолларындан бири дә грамматик тәһлилдир. Грамматик тәһлил шакирдә онун бурахдығы сәһви шүурлу сурәтдә баша салмаға, ону инандырмаға әсас верир. Әкәр Газах шивәсиндә данышан бир шакирд истәр шифаһи, истәрсә дә язылы нитгиндә, мәсәлән, «гапыны» әвәзинә «гапыйы», «гурур» әвәзинә «гурор» ишләдирсә, она һәмин сөзләри морфоложи чәһәтдән тәһлил этдириб баша салмаг лазымдыр ки, исимләрдә тә'сирлик һал шәкилчиси «йы» дейил, «ны» олмалыдыр, фе'лин индики заманыны билдирән «ор» шәкилчиси йохдур, «ыр» шәкилчиси вардыр.

Башга бир мисал, әкәр Гарабағ шивәсинә мәнсуб олан бир шакирд «кәләчәйәм», «кедәчәйәм» әвәзинә «кәләжәм», «кедәжәм», «кедәжәйик» ишләдирсә, она һәмин сөзү морфоложи чәһәтдән тәһлил этдирмәк вә бунунла баша салмаг лазымдыр ки, кәләчәк заман шәкилчиси «әж (эм)», «әжий»(ик) шәклиндә дейил, әчәк (ачаг) шәклиндә (кәләчәйәм, кедәчәйик) ишләдилмәлидир.

Шакирдләрин ерли шивә илә әлагәдар олан орфографик сәһвләрә йол вермәсинин гаршысыны алмаг үчүн әввәлчәдән хәбәрдарлыг этмәйин әһәмиййәти чох бөйүкдүр. Бу хәбәрдарлыг мүәллимин, илк нөвбәдә, Азәрбайчан дилиндән кечилән мүәййән мөвзулары ерли шивә илә әлагәләндирмәсиндән ибарәт олмалыдыр. Лакин тәчрүбәдә чох яхшы нәтичә верән бу үсулдан о заман сәмәрәли истифадә этмәк олар ки, мүәллим шакирдләрин нитгиндәки шивә сәһвләрини әввәлчәдән яхшы өйрәнмиш олсун.

Буна аид бир нечә нүмунә кәстәрәк:

Әкәр ерли шивә өз фонетик системинә көрә әдәби дилдән мүәййән дәрәчәдә фәргләнирсә, мүәллим фонетикадан саит вә самит сәсләри кечәркән әдәби дилдәки сәсләрлә ерли шивәдә ишләнән сәсләри бир-бирилә мүгайисә эдә биләр. Мәсәлән, Гах районунун Илису шивәсиндә **г** самитинин тәләффүзчә дөрд варианты вардыр. Һәмин шивә шәраитиндә дәрс дейән мүәллим самит сәсләри кечәркән, бир сыра мисаллар әсасында мүгайисә апарыб шакирдләрә изаһ эдә биләр ки, **г** самитини һәмишә әдәби дилдә олдуғу кими тәләффүз этмәк лазымдыр.

Башга бир мисал: Губа диалектиндә сөзүн биринчи һечасында чох заман «о» әвәзинә «у», «ө» әвәзинә исә «ү» ишләдилир. (Торпаг—турпаг, гоча—гуча, көз—күз вә с.). Бу диалект шәраитиндә дәрс дейән мүәллим саитләр мөвзуну кечәркән, ерли шивәдә һәмин тәләффүзүн әдәби дил нөгтейи-нәзәриндән дүзкүн олмадығыны шакирдләрин нәзәринә чатдырмалы вә тәркибиндә **о, ө** саитләри олан сөзләр үзәриндә чохлу чалышмалар апармалыдыр. Нүмунә үчүн белә чалышмалара аид ашағыдакылары көстәрмәк олар:

а) Тәркибиндә **о** саити олан 10 сөз сечиб язын.

б) Тәркибиндә **о, ө** саитләри олан сөзләрин һәрәсинә аид 5 мисал язын.

в) Тәркибиндә **о, у** саитләри олан сөзләрин һәрәсинә аид 5 мисал язын.

г) **Он, ун, сөз, сүз, өз, үз...** сөзләринин һәр биринә аид бир чүмлә гурун вә с.

Морфолокиянын тәдрисиндә шакирдләрин ишләтдикләри ерли шивә хүсусиййәтләринин нәзәрә алынмасына аид ашағыдакы мисаллары көстәрмәк олар.

Мә'лум олдуғу үзрә, Газах диалектиндә исимләрин һалланмасы әдәби дилдән мүәййән дәрәчәдә фәргләнир; белә ки, саитлә битән исимләр бу диалектдә хүсуси шәкилчиләр гәбул эдир. Мәсәлән, әдәби дилдә: гапыны, үтүнү, арабаны; Газах диалектиндә: **гапыйы, үтүйү, арабейи** вә с. Бурадан нәтичә чыхарараг, кәрәк Газах диалекти шәраитиндә дәрс дейән мүәллим исимләрин һалланмасыны кечәркән, саитлә битән исимләрин һалланмасы үзәриндә тәмринләрә даһа чох ер версин; шакирдләрә белә исимләри тә'сирлик һалда ишләтмәклә чүмләләр гурдурсун.

Белә мисалларын сайыны истәнилән гәдәр артырмаг олар. Лакин әсл мәгсәди айдынлашдырмаг үчүн, бизчә, бунлар кифайәтдир.

Демәк, грамматикадан мүвафиг мөвзулары кечеркән, ерли шивә хүсусиййәтләринин нәзәрә алынмасы шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләри арадан галдырмаг үчүн истифадә эдилән ән яхшы үсуллардан биридир. Лакин бу үсул о заман файдалы нәтичәләр верә биләр ки, мүәллим тәкчә шифаһи шәрһ этмә илә кифайәтләнмәсин, шакирдләри мүхтәлиф орфографик чалышмалар үзәриндә ишләтсин, дәрсликдә верилән тапшырыглары әлавә характер чалышмаларла тамамласын.

Ә. РӘЧӘБОВ.

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИНДӘН ЭВ ТАПШЫРЫГЛАРЫ, БУНЛАРЫН ЕРИНӘ ЕТИРИЛМӘСИ ВӘ ЙОХЛАНЫЛМАСЫ ҺАГГЫНДА[1]

Тә'лим просесиндә эв тапшырыгларынын мүһүм әһәмиййәти вардыр. Мүнтәзәм вә шүурлу сурәтдә еринә етирилмиш эв тапшырыглары шакирдләри интизамлы эдир, онлары әмәклә мүнтәзәм мәшғул олмаға өйрәдир, дәрсдә изаһ эдилмиш материалы мөһкәмләндирмәйә, ени материалла кечилмиш мөвзулар арасында әлагә яратмаға хидмәт эдир. Бунунла бәрабәр, эв тапшырыгларынын еринә етирилмәси шакирдләрин тәфәккүр фәалиййәтини дә тәрбийә эдир вә ону сәрбәст ишә истигамәтләндирир.

Тапшырыг синифдә вә я эвдә ичра эдилмәк үчүн вериләбиләр.

Бу мәгаләдә биз Азәрбайчан дилиндән анчаг эв тапшырыгларынын мәзмуну, еринә етирилмәси вә йохланылмасы методикасы һаггында данышачағыг.

Эв тапшырыглары синифдә апарылмыш ишин давамыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, синифдә әлдә эдилмиш биликләр эвдә мүәййән тапшырыг вә чалышмаларла мөһкәмләндирилмәдикдә, шакирдләр тәдрис материалыны әсаслы сурәтдә мәнимсәйә билмирләр.

Азәрбайчан дилиндән верилән мүстәгил эв иши нәинки шакирдләрин билик вә вәрдишләринин тәкрарына, һәм дә онларын дәринләшмәсинә вә кенишләнмәсинә хидмәт эдир.

Эв тапшырыглары һәм шифаһи, һәм дә язылы ола биләр.

Шифаһи эв тапшырыгларыны еринә етирәркән шакирдләр Азәрбайчан дилинин грамматикасындан кечилмиш нәзәри

---

[1] Мәгаләдә 190 нөмрәли орта мәктәбин V—VII синифләриндә дәрс дейән дил-әдәбийят мүәллимләринин иш тәчрүбәсиндән истифадә олунмушдур.

мə'луматы яхшы баша дүшүр, дəриндəн мəнимсəйир вə ядда сахлайырлар. Дəрси даhа яхшы ифадə эдирлəр ки, бунун да шакирдлəрин нитг инкишафы үчүн бөйүк əhəмиййəти вардыр.

Эв тапшырыгларыны язылы сурəтдə ичра эдиркəн шакирдлəр синифдə грамматикадан алдыглары нəзəри мə'луматы бу вə я дикəр практик ишдə тəтбиг эдирлəр. Белəликлə, эв тапшырыглары тə'лим просесиндə əн бөйүк рол ойнайыр вə шакирдлəрин Азəрбайчан дилиндəн йүксəк мүвəффəгиййəт газанмалары үчүн мүhүм васитəлəрдəн бири олур.

Бунунла бирликдə, эв тапшырыгларынын мүhүм тəрбийəви əhəмиййəти дə бөйүкдүр: эв тапшырыгыны еринə етирəркəн шакирд өз əмək борчуну, ишин даhа да кейфиййəтли олмасы мəс'улиййəтини hисс эдир, кəркин, давамлы, диггəтли ишлəмəйə алышыр вə сəлигəлилик кими мүhүм кейфиййəтə йийəлəнир.

Эв тапшырыгларынын верилмəсиндə олан нөгсанлар. Юхарыда биз Азəрбайчан дилиндəн верилəн эв тапшырыгларынын бөйүк əhəмиййəтини көстəрдик. Лакин эв тапшырыгларынын еринə етирилмəси вə йохланылмасы саhəсиндə бир сыра чидди нөгсанлар вардыр. Həмин нөгсанлар исə тə'лим просесиндə эв тапшырыгларынын ролуну əhəмиййəтли дəрəчəдə азалдыр. Биз эв тапшырыгларындан олан əн башлыча нөгсанлары ашағыда үмумилəшдирилмиш шəкилдə веририк:

1. Нөвбəти синиф вə эв тапшырыгларына габагчадан лазыми hазырлыг көрүлмүр.

2. Эв тапшырыглары бə'зи мүəллимлəр тəрəфиндəн мəгсəдə йөнəлдилмир, мəзмун вə həчм чəhəтдəн дүшүнүлмүр вə тəhлил эдилмир.

3. Эв тапшырыгынын характери, онун еринə етирилмəси үсулу шакирдлəрə изаh олунмур. Эв үчүн тəклиф олунмуш тапшырыг мəтнлəринин орфографик-дурғу ишарəси чəhəтинə аз диггəт етирилир вə тапшырыгын шакирдлəр тəрəфиндəн нечə баша дүшүлмəси йохланылмыр.

4. Дəрсдə нөвбəти эв тапшырыглары уйғун вахтда шакирдлəрə тəклиф эдилмир (бə'зəн элə hаллар олур ки, эв тапшырыглары зəнкдəн сонра верилир).

5. Эв тапшырыглары язы тахтасында вə шакирд күндəлийиндə мүнтəзəм олараг гейд олунмур.

6. Эвдə шакирдлəрин тапшырыгы нечə еринə етирмəлəринə, бунун үчүн дə онларын нə гəдəр вахт сəрф эдəчəклəринə, тапшырыгын ичра олунмасы техникасыны нечə билмəлəринə, кобуд сəhв бурахыб-бурахмамаларына, өз əмəклəрини нечə тəшкил этмəлəринə вə с. фикир верилмир.

7. Язылы эв тапшырыгларынын еринə етирилмəсинин йохланылмасында да чидди нөгсанлара йол верилир.

Йохламадан мəгсəд нəдир? Бүтүн тапшырыгларын истиснасыз олараг, дүзкүн, савадлы, сəлигəли еринə етирилмəсинə, дəфтəрдə шакирдин hеч бир сəhвинин галмамасына наил олмагдыр. Бу мəгсəдлə дə мүəллим вə шакирдлəр бүтүн гүввəлəрини белə бир йохлама үчүн сəфəрбəрлийə алмалыдырлар. Лакин бə'зи мəктəблəрдə бу ишин əксини көрүрүк: бə'зи мүəллимлəр эв тапшырыгларынын йохланылмасына чидди янашмырлар. Həтта, мəктəблəрдə эв тапшырыгларынын тамамилə йохланылмамасы фактына да раст кəлмəк олар. Эв тапшырыгларына олан бу мүнасибəт исə шакирдлəри там савадлы языдан узаглашдырыр, онларда əмəйə там шүурлу мүнасибəт вə с. тəрбийə этмир.

Эв тапшырыгларынын тəшкилиндə олан бу нөгсанлар арадан галдырылмалыдыр. Бу мəгсəдлə дə нөвбəти мəшғəлə үчүн верилəчəк синиф вə эв тапшырыгларыны габагчадан hазырламаг, онларын характерини вə еринə етирилмəси формасыны фикирлəшмəк, тапшырыгын həчм вə мəзмунча шакирдлəрин гүввəсинə нə дəрəчəдə уйғун олмасыны нəзəрə алмаг, синифдə эв тапшырыгларынын коллектив йохланылмасынын həртəрəфли вə дүзкүн тəшкилинə чидди нəзарəт этмəк лазымдыр.

Шифаhи эв тапшырыглары hаггында. Шифаhи эв тапшырыгларынын мүвəффəгиййəтлə ичрасыны тə'мин этмəк үчүн шакирдлəрин ени материалы нечə баша дүшмəлəрини вə онларын бу материалы шүурлу сурəтдə мəнимсəмəйə нечə hазыр олдугларыны нəзəрə алмаг мүhүм шəртдир. Məhз буна көрə дə ени материалы изаh этдикдəн вə мүəййəн суаллар үзрə онун нечə баша дүшүлмəсини мүəййəнлəшдирдикдəн сонра М. Нағыева шакирдлəрə дəрсликдəн эв тапшырыгы тəклиф эдир.

М. Нағыева верəчəйи həр hансы бир шифаhи эв тапшырыгыны габагчадан тəхмини олараг нəзəрдəн кечирир. Тапшырыг мəтниндə шакирдлəрин чəтинлик чəкə билəчəклəри бүтүн сөз вə ифадəлəри айдынлашдырыр. Бə'зи hалларда М. Нағыева өйрəнилəчəк ени параграфын мəтнини учадан охумағы шакирдлəрə тəклиф эдир (əкəр параграфын мəтни бир hиссəдəн ибарəтдирсə, бир шакирд; ики hиссəдəн ибарəтдирсə, ики шакирд охуюр).

Мәтнин охунмасы просесиндә М. Нағыева шакирдләрин тәсадүф эдилән терминләри нечә билмәләрини, һәр абзасын мәзмунуну, онун кечилмиш грамматик гайда илә нә дәрәчәдә әлагәдар олдуғуну, материалын ардычыллығыны, верилмиш грамматик гайданын мисалларла нечә әсасландырылдығыны вә с. йохлайыр. Мүәллим эвдә дәрслик үзрә 37-чи параграфы («Сифәт» һаггындакы үмуми мә'луматы) охуюб һазырламағы шакирдләрә тапшырыр. О, һәмин параграфда сифәт һаггында верилмиш мә'луматын («Әшянын әламәт вә кейфиййәтини билдирән нитг һиссәсинә сифәт дейилир. Сифәт нечә, нә чүр, һансы суалларындан биринә чаваб олур») эвдә һазырланмасы илә кифайәтләнмәди.

М. Нағыева ашағыдакы суалларла сифәт һаггындакы мә'луматы бир даһа тәкрар этди.

1. Әшяда биз һансы әламәт вә кейфиййәтләри айырырыг? (форма, рәнк вә с.).

2. Һазыркы мисалда сифәт һансы әламәтләри билдирир? (яшыл ағачлар—рәнк, дүмдүз асфалт—форма билдирир вә с.).

3. Һәмин мисалларда сифәт һансы суаллара чаваб олур? вә с. (нечә? нә чүр?).

4. Сифәт нә үчүн исмә аид олур? (сифәт әшянын әламәт вә кейфиййәтини билдирир).

30-чу параграфын мәтни («Мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәси вә орфографиясы») охундугдан сонра эвә тапшырыг вермәдән габаг М. Нағыева шакирдләрлә ашағыдакы гайдада суал-чаваб апарыр:

Мүәллим—Параграфын мәтни нечә абзасдан ибарәтдир?

Шакирд—Параграфын мәтни ики абзасдан ибарәтдир.

Мүәллим—Биринчи абзасда нәдән данышылыр?

Шакирд—Биринчи абзасда мүрәккәб сифәтләрин әмәлә кәлмәсиндән данышылыр.

Мүәллим—Икинчи абзасда нә һаггында мә'лумат верилир?

Шакирд—Икинчи абзасда мүрәккәб сифәтләрин орфографиясы һаггында мә'лумат верилир.

Беләликлә, шакирдләрин һәмин параграфын мәтнини яхшы мәнимсәдикләрини мүәййән этдикдән сонра мүәллим эвә тапшырыг верир.

Шакирдләр мүәллим тәрәфиндән эвә верилмиш бу вә я дикәр параграфын мәтнинин сәрбәст олараг планыны фикирләшмәйи вә ону тәртиб этмәйи дә өйрәнмәлидирләр. Мәһз буна көрә дә М. Нағыева һәлә илк күндән дәрслик материалы

үзрә әяни олараг план тутмаг гайдаларыны синифдә шакирдләрә изаһ эдир. Дәрслийин бу вә я дикәр параграфы үзрә бир нечә шакирдин тәртиб этдийи планы ашағыда веририк:

23-чү параграф үзрә

(«Мүрәккәб исимләрин орфографиясы»)

1) Мүрәккәб исимләр (тә'риф), 2) битишик язылан мүрәккәб исимләр, 3) дефислә язылан мүрәккәб исимләр, 4) тире илә язылан мүрәккәб исимләр, 5) айры язылан мүрәккәб исимләр.

35-чи параграф үзрә (сәһ. 70)

1) Сай (тә'рифи). Сайын мә'нача нөвләри, 2) мигдар сайы вә онун суаллары, 3) сыра сайы вә онун суаллары, 4) гейри-мүәййән сайлар вә бунларын суаллары.

43-чү параграф үзрә (сәһ. 76)

1) Әвәзликләрин чүмләдә ролу, 2) әвәзлийин чүмләдә мүбтәда вә хәбәр олмасы, 3) әвәзлийин чүмләдә тамамлыг, тә'йин вә зәрфлик олмасы вә с.

М. Нағыева шифаһи тапшырыглары эвдә еринә етирмәк үсуллары һаггында шакирдләрлә хүсуси сөһбәтләр дә кечирир.

Сөһбәт заманы о, шакирдләрә мәсләһәт көрүр ки, һәр һансы бир шифаһи тапшырығы еринә етирәркән синифдә кечдикләрини бир даһа ядларына салсынлар, верилмиш параграфын мәтнини әввәлчә бүтөв, сонра исә һиссә-һиссә диггәтлә охусунлар (чәтин һиссәләри бир нечә дәфә тәкрар охумаға чалышсынлар), мөвзуу, һәр һиссәдәки әсас мәгсәди, айры-айры һиссәләр арасында олан ардычыллығы, параграфдакы ән башлыча фикри мүәййәнләшдирсинләр, һәр тә'риф вә гайдаларын нә үчүн belә язылдығыны фикирләшсинләр, бунлары әсасландырмаг үчүн синифдә вә я синифдән харич охунмуш мувафиг мисаллар сечсинләр вә һәмин грамматик формая аид өзләриндән сәрбәст олараг уйғун мисаллар тәртиб этсинләр; бүтүн материалы учадан, дүзкүн, әлагәли, ифадәли данышмағы өйрәнсинләр.

Материалын характериндән асылы олараг эвдә шифаһи ичра этмәк үчүн М. Нағыева бә'зән айры-айры грамматик мөвзулары мугайисә этмәк мәгсәдилә шакирдләрә хүсуси көстәришләр дә верир. Әкәр ени өйрәниләчәк материалын фактлары кечилмиш мөвзу илә мугайисә этмәйә имкан верир-

сә, о, шакирдләрә мүәййән шифаһи тапшырыглар тәклиф едир.

Мәсәлән, фе'лин индики заманыны өјрәндикдән сонра онун шәкилчиләрини фе'лин кечмиш заман шәкилчиләрилә мүгайисә етмәйи шакирдләрә тапшырыр.

Шифаһи ев тапшырыгларынын нормасы мәсәләси дә хүсусилә бөјүк рол ојнајыр. Мүәллим унутмамалыдыр ки, һәддиндән артыг евә тапшырыг вермәк шакирдләрин бәдии әдәбијјат охумаларына мане олур. Һалбуки дил-әдәбијјат мүәллими шакирдләрин синифдән харич мүталиәсилә чидди мәшғул олмалы вә онунла даһа чох марагланмалыдыр. Даһа доғрусу, о, синифдән харич охунун тәшкилатчысы олмалыдыр.

Евә тапшырыг верәркән башга фәнләр дә нәзәрдә тутулмалыдыр. Чүнки шакирд чәдвәл үзрә нөвбәти дәрс үчүн башга фәнләрдән верилмиш ев тапшырыгларыны да јеринә јетирмәјә вахт тапмалыдыр. Мәһз буна көрә дә дил-әдәбијјат мүәллими евә тапшырыг вермәдән габаг, башга фәнн мүәллимләри илә дә әлагә сахламаға чалышмалыдыр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, мүәллим чәтин мөвзулара аид чох, асанларына аид исә аз ев тапшырығы вермәк һүгугуна маликдир. Евә тапшырыг вермәмәк дә ола биләр. Мәсәлән, V синифдә програм үзрә кечилмиш бүтүн нәзәри материаллара аид тапшырыг вермәк лазым кәлмир. Чүнки бу синифдә Азәрбајчан дилинин грамматикасы курсундакы бә'зи мөвзуларла (мәсәлән: сәс, һәрф вә әлифба, инчә вә галын саитләр, һеча, вурғу вә с.) шакирдләр үмуми шәкилдә дә олса һәлә ибтидаи синифләрдә таныш олурлар. Мәһз буна көрә дә М. Нағыева V синифдә грамматикадан евә вериләчәк шифаһи тапшырыглары планлашдырыркән ибтидаи синифләрдән кечилмиш һәмин мөвзулары нәзәрә алыр. Јени вә чәтин мөвзулар үзриндә шакирдләри даһа чох ишләтмәјә сә'ј едир. М. Нағыеванын дедији кими, грамматикадан ев тапшырыгларынын белә планлашдырылмасы јахшы нәтичә верир. Шакирдләр грамматикадан кечилмиш јени вә чәтин материалы даһа мөһкәм мәнимсәјир вә јадда сахлајырлар.

Јазылы ев тапшырыглары һаггында. Јазылы ев тапшырыглары нечә тәшкил едилир?

Һәр шејдән әввәл, јазылы ев тапшырыглары истәр мәзмуну, истәрсә дә јеринә јетирилмәси шәраити е'тибарилә јахшы дүшүнүлмәлидир.

Доғрудур, бу вә ја дикәр грамматик мөвзуун өјрәнилмәсилә әлагәдар олараг ев тапшырыгларынын әксәријјәти «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслији үзрә мүәјјәнләшдирилир. Лакин бу һеч дә әлавә ев тапшырыглары үчүн

мүәллими материал сечмәкдән азад етмир. М. Нағыева бу мәгсәдлә дә дәрсликдән әлавә, башга тәдрис васитәсиндән, синифдә вә синифдән кәнар охунмуш бәдии әсәрләрдән уйғун тапшырыглар сечир. Бә'зән өзү дә мараглы, шакирдләрин фикрини фәаллашдыран тапшырыглар да тәртиб едир.

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк лазымдыр ки, јазылы ев тапшырыгларынын мүхтәлиф характердә, мүхтәлиф мәзмунда олмасынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Белә тапшырыглары шакирдләр даһа марагла јеринә јетирирләр. Биз, М. Нағыеванын тәртиб етдији ев тапшырыгларындан бир нечәсини нүмунә мәгсәдилә ашағыда веририк:

а) шакирдләр верилмиш сөзләри мә'насына көрә групплара ајырырлар. Мәсәлән, ашағыдакы һәр груп үзрә шакирдләр ики исим сечирләр.

1) инсан адлары, 2) һејван адлары, 3) һадисә адлары вә с.

б) бу вә ја дикәр грамматик мөвзу илә әлагәдар олараг шакирдләр мүәјјән суаллара јазылы чаваблар тәртиб едирләр.

в) бу вә ја дикәр грамматик гајдаја уйғун олараг шакирдләр верилмиш сөзләри онлара мә'нача јахын олан башга сөзләрлә әвәз едирләр вә бунлары чүмләләр ичәрисиндә ишләдирләр.

г) бир чүмләдән башга бир чүмлә дүзәлдирләр. Мәсәлән, Илһам јарышда галиб чыхды нәгли чүмләдән Илһам јарышда галиб чыхдымы? вә с. суал чүмләси гурурлар.

д) шакирдләр грамматик мөвзуда мараглы бир һадисәни тәсвир едир, кичик һекајә гурур вә ја инша јазырлар.

Јазылы ев тапшырыгларынын һәчм мәсәләси дә шакирдләр үчүн мүһүмдүр. Бә'зи мүәллимләр V вә VI синиф шакирдләринә јазылы грамматик тәһлил үчүн (чүмләни һәм үзвләринә, һәм дә нитг һиссәләринә тәһлил етмәк мәгсәдилә) 6—8 садә, чох вахт исә мүрәккәб чүмлә тәклиф едирләр. Әлбәттә, грамматик тәһлил үчүн бу һәчмдә ев тапшырығы вермәк доғру дејилдир. Бу, шакирдләри һәддиндән артыг ев тапшырығы илә јүкләмәк демәкдир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, белә ағыр вә јоручу тапшырыглары шакирдләр чох вахт јеринә јетирә билмирләр. Чүнки бу, шакирдләри башга фәнләр үзрә верилән тапшырыглары јеринә јетирмәјә мане олур.

Ачыг демәк лазымдыр ки, шакирдләрин евдә јазылы тапшырыглары јеринә јетирмәләри просесини мүшаһидә етмәјә мүәллимин лазыми гәдәр имканы јохдур. Лакин Р. Зәрбәлиев бүтүн мүмкүн васитәләрдән истифадә едәрәк бу ишдә шакирдләрә мүнтәзәм көмәк едир. Һәр шејдән әввәл о, евдә шакирд-

ләрин тапшырыглары дүзкүн еринә етирмәләринә наил олмаг үчүн ән файдалы үсуллар сечир. Дәрч эдилмиш методик материаллара, габагчыл мүәллимләрин вә өзүнүн иш тәчрүбәсинә әсасән шакирдләрлә дә сөһбәт апарыр вә онлара файдалы мәсләһәтләр верир. Биз, Р. Зәрбәлиевин эвдә языlы тапшырыгларын еринә етирилмәси үсулу һаггында шакирдләрә вердийи мәсләһәтләрдән бә'зиләрини ашағыда нүмунә мәгсәдилә веририк:

1. Языlы тапшырығы еринә етирмәдән габаг кечән ишдә сәһвләр бурахмышсанса, бунлары дүзәлт. Мүәллимин дәфтәрдәки гейдләрини диггәтлә оху вә бунлара әмәл эт.

2. Әкәр тапшырыг мүәййән грамматик гайда вә тә'рифлә әлагәдардырса, әввәлчә онлары ядына сал, лазым кәлсә дәрсликдән диггәтлә, тәләсмәдән оху.

3. Языlы тапшырығы еринә етирдикдән сонра мәтндәки һәр чүмләни диггәтлә йохла. Ифадә вә иншa языlары ики дәфә (биринчи дәфә фикир, икинчи дәфә исә дүзәлиш мәгсәдилә) нәзәрдән кечир, бурахдығын сәһвләри тапыб тәсһиһ эт.

4. Дәфтәриндә олан сәһвләри мүәллимин көстәрдийи гайдада тәсһиһ эт. Әкәр тапшырыг мәтниндә чохлу дүзәлиш лазым кәләрсә, онун бир һиссәсини вә я һамысыны көчүрмәк даһа яхшыдыр.

5. Әкәр бу вә я дикәр сөзү, сөз бирләшмәсини, фикри, ифадәни вә саирәни нечә язмағы бачармырсанса, башгасындан бу һагда көмәк ала билмирсәнсә, о ери бурах, мәктәбдә мүәллимдән сорушуб өйрән.

Р. Зәрбәлиев дәрс илинин илк күнүндән эв тапшырыгларынын еринә етирилмәси һаггында валидейнләрлә айрыча вә хүсуси сөһбәт апарыр. О, эв тапшырыгларынын еринә етирилмәсиндә валидейнләрин гаршысында дуран вәзифәләри онлара кениш изаһ эдир вә бу һагда онлара этдийи файдалы мәсләһәтләрин бә'зиләрини ашағыда веририк:

1. Ушагларынызын эв тапшырыг дәфтәрләринин сәлигәли вә тәмиз сахланылмасына мүнтәзәм нәзарәт эдин. Бә'зән эв тапшырыг дәфтәрләриндә мүәллимин тапшырыг вә көстәришләри олур. Һәмин көстәриш вә мәсләһәтләри шакирдләр тәләб олунан гайдада еринә етирмәлидирләр. Бу ишин ичра эдилмәсинә мүнтәзәм нәзарәт этмәйи унутмайын, ушагларынызын сәһвләрини нечә дүзәлтдикләрини вә кәләчәкдә һәмин сәһвләрин тәкрар эдилмәмәси гайғысына нечә галдыгларыны сорушуб өйрәнин. Лазым кәлсә, бу һагда онлара көмәк эдин.

2. Әкәр гызыныз вә я оғлунуз языlы тапшырығы еринә етирдикдә көмәк мәгсәдилә сизә мүрачиәт эдәрсә, она тәләсик, ярымчыг чаваб вермәйин. Айдын, там, әсаслы тә'минедичи чаваб вермәйә сә'й эдин.

3. Һәр һансы бир языlы эв тапшырығыны ушагларынызын сәрбәст вә шүурлу сурәтдә ичра этмәләринә диггәт етирин.

Аиләдә бә'зән кичик яшлы ушаглар тапшырығы еринә етирәркән чәтинлик чәкдикдә бөйүк яшлы ушаглара мүрачиәт эдирләр. Бөйүк яшлы ушаглар исә көмәк әвәзинә онларын эв тапшырығыны өзләри еринә етирирләр. Белә «көмәйә» имкан вермәйин. Эвә верилмиш һәр һансы бир языlы тапшырығы ушағынызын өзүнүн мүстәгил олараг еринә етирмәсинә нәзарәт этмәйи ядыныздан чыхармайын вә с.

Эв тапшырыгларына олан тәләбләр. Мүәллим эв тапшырыгларынын еринә етирилмәсиндә шакирдләрә чидди тәләбкарлыгла янашмалыдыр. Бу тәләбләр дәрс илинин илк күнүндән шакирдләрә э'лан эдилмәли вә бунларын еринә етирилмәси системaтик олараг йохланылмалыдыр.

Эв тапшырыгларынын ичрасы саһәсиндә мүшаһидә эдилән ән хырда нөгсан—гейд белә нәзәрдән гачырылмамалыдыр. Бу нөгсанлар дәфтәрин харичи тәртибатындан башлайыб тапшырыг мәтнинин ерләшдирилмәсинә, тапшырығын ичра эдилмәсинә, шакирдин хәттинә, савадына, отурушуна, дәфтәрин гоюлушуна вә с. аид ола биләр.

Бә'зи мүәллимләр хырдалыг һесаб эдәрәк юхарыда гейд етдикләримизә э'тинасыз янашырлар. Һалбуки, бу хырдалыглардан тәдричән, һисс олунмадан ушагларда яхшы вәрдиш вә бачарыглар үчүн мөһкәм әсас яраныр.

Мәһз буна көрә дә габагчыл мүәллимләр бу чәһәтләрә хүсуси фикир верирләр.

Шакирдин эв тапшырыг дәфтәриндә һеч бир нөгсан олмамалыдыр. Нөгсансыз эв дәфтәринә наил олмаг үчүн синифдә вә эвдә онун үзәриндә мүнтәзәм олараг ишләмәк мүһүм вә зәруридир.

Эв дәфтәриндә тапшырығын шәрти нечә гейд олунмалыдыр?

Һәр шейдән әввәл, көстәрмәк лазымдыр ки, бә'зи шакирдләр тапшырығын шәртини дәфтәрә язмыр, анчаг онун нөмрәсини гейд этмәклә кифайәтләнирләр. М. Нағыеванын дәрс дедийи шакирдләр исә белә этмирләр. Онлар әввәлчә тапшырығын нөмрәсини, сонра да онун шәртини дәфтәрләринә көчүрүрләр. Әкәр сифәтин гурулушча нөвләринин кечилмәсилә әлагәдар олараг эвдә ичра этмәк үчүн шакирдләрә дәрсликдән 88-чи тапшырыг верилмишдирсә, шакирдләр һә-

мин тапшырығын шәртини ашағыдакы гайдада дәфтәрләринә язырлар:

Тапшырыг № 88.

«Ашағыдакы тапшырыгда олан садә вә дүзәлтмә сифәтләри сечиб дәфтәринизә язын, садә сифәтләрин алтындан бир, исми сифәтләрин алтындан ики, фе'ли сифәтләрин алтындан далғалы хәтт чәкин».

Шакирдләр тапшырығын шәртини нисбәтән ири һәрфләрлә гейд эдирләр.

Тапшырығын шәртиндәки бүтүн тәләбләр шакирдләр тәрәфиндән сөзсүз олараг еринә етирилмәлидир. Бә'зән шакирдләр тапшырығы көчүрүркән шәртдәки вә ишдәки башлыча тәләбләри там еринә етирмирләр. Мәһз буна көрә дә эв тапшырыгларыны нәзәрдән кечирәркән мүәллим шәртдәки тәләбләрә шакирдләрин нә дәрәчәдә рәайәт этдикләринә фикир вермәлидир.

Тапшырыг шәртинин дәфтәрдә язылмасы мүһүм шәртдир.

а) көчүрәркән шакирд тапшырығын шәртини әлавә олараг охуюр, ону өзү яддашында мөһкәмләндирир вә онун үзәриндә бир даһа фикирләшир;

б) йохлама заманы шакирдин нә үзәриндә ишләмәси мүәллим үчүн айдын олур.

Мүәллим өзү тәртиб этдийи эв тапшырыгларына да эйни тәләблә янашмалыдыр.

Тапшырығын еринә етирилмәси үчүн сәрф эдиләчәк вахт да нәзәрә алынмалыдыр. Бу иш элә тәшкил эдилмәлидир ки, Азәрбайчан дилиндән эв тапшырығыны еринә етирмәк үчүн шакирдләр V—VI синифләрдә 15—20 дәгигә, VII синифдә исә 30 дәгигәдән артыг вахт сәрф этмәсинләр.

Эв тапшырығы нә вахт верилмәлидир?

Эв тапшырыгларынын уйғун вахтда верилмәси дә тә'лим ишиндә мүһүм рол ойнайыр. Бә'зи мүәллимләр дәрсин башланғычында (ени дәрси изаһ этмәдән), бә'зиләри дәрсин ортасында (ени дәрси изаһ этдикдән сонра) эвә тапшырыг верирләр. Бә'зи мүәллимләр исә ени мөвзу изаһ эдилдикдән вә мөһкәмләндирилдикдән сонра шакирдләрә тапшырыг тәклиф эдирләр. Амма габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, мәктәбләримиздә ән чох сонунчу үсул тәтбиг олунур. Дәрси планлашдыраркән бу иш үчүн хүсуси (4—5 дәгигә) вахт нәзәрдә тутулур.

Эвә верилән тапшырығын мәзмуну да шакирдләрә айдын олмалыдыр. Мәктәбләримиздә бә'зән белә һаллара да тәсадүф олунур: ени материал изаһ эдилдикдән сонра синифдә тәхмини чалышмалар апарылмадығы һалда эвә тапшырыг тәклиф эдилир.

М. Нағыева исә белә этмир. О, дәрсин материалында әкәр чәтинлик һисс эдирсә, шакирдләри бир нечә чалышма үзәриндә ишләдир. Бу заман керидә галан шакирдләрә дә көмәк эдир. Белә бир һазырлығдан сонра эвә тапшырыг верир.

Бизчә, бу үсул чох әлверишлидир. Чүнки эв тапшырығынын айдын баша дүшүлмәси онун сәһвсиз еринә етирилмәси демәкдир.

Эв тапшырыгларынын йохланылмасы вә йохлама методикасы. Тә'лимдә эв тапшырыгларынын йохланылмасы бөйүк әһәмиййәт кәсб эдир. Бу вә я дикәр грамматик мөвзуларла әлагәдар олараг верилән һәр һансы бир эв тапшырығы йохланылмалы вә бурахылмыш сәһвләр шакирдләрә чатдырылмалыдыр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, онлара ичра этмәк үчүн верилмиш һәр һансы бир тапшырыг нәзарәт алтындадыр. Бу вәрдишә алышан шакирдләрин өзләри эв тапшырыгларынын йохланылмасыны вә сәрф этдикләри әмәйин нечә гиймәтләндириләчәйини бөйүк марагла көзләйир, һәтта тәләб дә эдирләр. Эв тапшырыгларынын систематик олараг йохланылмасы керидә галанлары мүәййәнләшдириб онлара көмәк тәшкил этмәйә, онларын ирәлиләмәсини өйрәнмәйә, яхшы шакирдләрин мейдана чыхарылмасына имкан верир.

Шифаһи эв тапшырыглары синифдә нечә йохланылыр? М. Нағыева шакирди синиф гаршысына чағырыр. Һәмин шакирд бу вә я дикәр грамматик мөвзуу ардычыл вә әлагәли сурәтдә сөйләйир. Әлбәттә, бу вәрдиш шакирдләрә тәдричлә тәрбийә олунур. Әкәр ибтидаи мәктәбдә бу вә я дикәр материалы ифадә этмәк үчүн анчаг суал-чаваб методундан истифадә эдилмишдирсә әлбәттә V синифдә һәлә дәрс илинин әввәлиндә грамматик мөвзуу әлагәли сурәтдә сөйләмәйи шакирдләрдән тәләб этмәк доғру дейил. Лакин бу вәрдиши шакирдләрә ашыламаг лазымдыр.

Шакирдләр мөвзуу данышаркән грамматик терминләри, тә'риф вә гайдалары дәрслийә әсасән дүзкүн, сәрбәст (өз сөзләри илә) сөйләмәли вә буплары мүвафиг мисалларла әсасландырмалыдырлар. М. Нағыева бунунла кифайәтләнмир, о, өзүндән мисаллар сөйләмәйи дә һәмин шакирддән тәләб эдир. Бунунла бәрабәр мүәллим бу вә я дикәр грамматик гайдая аид мәзмунлу, айдын, бәдии нүмунәләр сөйләйә билмәк зөвгүнү дә шакирдләрә ашылайыр.

Шакирдләр шифаһи ҹаваб верркән М. Нағыева онларын ҹүмләләри дүзкүн, ифадәли, дәгиг сөйләмәләринә нәзарәт етмәйи дә унутмур. Бунунла бәрабәр о, шакирдләрин сакит, таләсмәдән мөвзуу ифадә етмәләринә, ерсиз һәрәкәт көстәрмәмәләринә, көзләрини эйни нөгтәйә зилләмәмәләринә хүсуси диггәт етирир. Стола яхынлашан һәр бир шакирд эв тапшырығ дәфтәрини мүәллимә тәгдим эдир. Шакирд ҹаваб вердийи заман мүәллим онун эв дәфтәрини дә нәзәрдән кечирир. Әкәр шакирдин тапшырығы өзү вә дүзкүн һәлл етмәсинә әсас вардырса, мүәллим она дәфтәрдә вә синиф журналында мүвафиг гиймәт языр.

Мүәллим бу заман һәм шакирдин бурахдығы сәһвләрә, һәм дә ишин сәлигәли иҹра олунмасына, дәфтәрин сахланмасына, шакирдин хәттинә вә с. диггәт етирир.

Әлбәттә, анҹаг айры-айры шакирдләрин эв дәфтәрләринә белә сечмә йол илә бахмагла кифайәтләнмәк олмаз. Язылы эв тапшырыгларынын еринә етирилмәсини йохламаг үчүн синифдә мүәллимин рәһбәрлийи илә апарылан коллектив йохлама ән файдалы үсулдур.

Коллектив йохлама синифдә неҹә тәшкил эдилир?

Шифаһи сорғу апардыгдан, нәзәри материал тәкрар эдилдикдән вә мөһкәмләндирилдикдән сонра мүәллим бир шакирди синиф гаршысына чағырыр. Онун эв дәфтәрини алыб нәзәрдән кечирир. Шакирдә исә дәрс үзрә ишин мәтнини охумағы тәклиф эдир. Шакирд тәрәфиндән охунмуш ишин мәтни гоюлмуш мәгсәд, луғәт вә язы гайдалары нөгтейи-нәзәриндән һәртәрәфли тәһлил эдилир.

Мүәллим ҹаваб вермәк үчүн чағырылмыш шакирдин эв дәфтәрини нәзәрдән кечирир, сонра гиймәт нормаларына әсасән она гиймәт верир.

Мүәллим бүтүн шакирдләрин эв тапшырығы мәтнинин тәһлилини диггәтлә динләмәләринә, бурахдыглары сәһвләри дүзәлтмәләринә наил олмаға чалышыр. Бу мәгсәдлә дә мүәллим сәһвләри олан вә бунлары тәсһиһ эдән шакирдләрә әлләрини галдырмағы тәклиф эдир.

Тапшырыгда олан ән чәтин сөз вә я сөзбирләшмәләрини язы тахтасында яздырыр. Шакирдләр гаршысында мүәллим белә бир ҹидди мәгсәд гоюр: язылы ишдә анлашылмаян вә тәсһиһ эдилмәйән бир сәһв дә галмамалыдыр!

Тәҹрүбә көстәрир ки, белә йохлама сәһвләрин сайыны азалдыр вә мүәллими эвдә дәфтәрә бахмагдан мүәййән дәрәҹәдә азад эдир.

Әлбәттә, синифдә эв тапшырыгларыны йохламаг үчүн

мәктәбләримиздә башга форма да тәтбиг эдилир: синфи коллектив йохламая башламадан габаг, мүәллим бүтүн тапшырыг дәфтәрләрини эвдә йохлайыр, гиймәтләндирир, сонра исә сәрбәст дүзәлиш үчүн шакирдләрә гайтарыр.

Бә'зән эвә верилән тапшырыг өз мәзмун, форма вә мәгсәди э'тибарилә бүтүн шакирдләр үчүн эйни ола билмир: мәсәлән, бу вә я дикәр грамматик мөвзуя уйғун олараг фикирләшиб ҹүмләләр тәртиб етмәк вә я сечмәк, кичик иншалар язмаг вә с. Әлбәттә, бу нөв тапшырыгларын йохламаг формасы да башгадыр. Белә тапшырыглары мүәллим эвдә контрол язы кими йохлайыр. Ән яхшы еринә етирилмиш тапшырыглардан бир нечәси синифдә охунур; шакирдләр мүәллимин алтындан хәтт чәкдийи сәһвләри синифдә онун (мүәллимин) рәһбәрлийилә, эвдә исә сәрбәст олараг тәсһиһ эдирләр.

Мәктәбдә 2 вә я 3 синифдә дәрс дейән мүәллимләр дә вардыр. Буна көрә дә 2 вә я 3 синиф шакирдләринин (70-дән 110-а гәдәр) эв тапшырыг дәфтәрләрини йохламаг һәмишә мүмкүн олмур. Белә һалда күндәлик йохламаг үчүн хүсусилә кери галан шакирдләрин эв дәфтәрләри көтүрүлүр, галанлары исә нөвбә үзрә йохланылыр. Йохланылмыш һәр һансы бир эв тапшырығы гиймәтләндирилир. Типик сәһвләри көстәрмәклә ишин мәзмунуна аид рә'й (ресензия) верилир. Белә рә'йләр шакирди эв тапшырығыны даһа яхшы еринә етирмәйә истигамәтләндирир, өз ушағынын пис вә я яхшы иши һаггында валидейни хәбәрдар эдир. Нәһайәт, бу, нөвбәти эв тапшырығыны йохламаг үчүн мүәллим вә шакирдләрә яддаш олур.

Мүәййән грамматик мөвзу кечилиб гуртардыгдан сонра вә я рүбүн сонунда бүтүн эв дәфтәрләринә, хүсусилә керидә галан шакирдләрин ишләринә бахмаг мәсләһәт көрүлүр. Эв тапшырыгларынын тәһлили керидә галан шакирдләри дүзкүн өйрәнмәйә вә сәһвләри вахтында арадан галдырмаға имкан верир.

Һәр мөвзу кечилиб гуртардыгдан вә һәр рүбдән сонра бүтүн эв дәфтәрләри һәртәрәфли йохланылыр. Бу мәгсәдлә дә хүсусилә мүвәффәгиййәти о гәдәр дә йүксәк олмаян 7—8 шакирдин дәфтәри йохланылыр.

Дәфтәрләри йохларкән ашағыдакылара диггәт етирилир:

1) дәфтәрин хариҹи вәзиййәти (язылмасы),

2) ишин сәлигәси (хәттин көзәллийи, һәрфләрин вә һәрф элементләринин дүзкүн язылышы, ишин язылмасы шәраити вә с.),

3) ишин мәзмуну, мәтнин көчүрүлмәсиндә бурахылан сәһвләр (сөзләрин көчүрүлмәсиндә олан сәһвләр, грамматик

форманын баша дүшүлмәси вә с.). Белә һәртәрәфли йохламадан сонра эв тапшырыгларынын еринә етирилмәсиндә һәмин шакирдләрин бурахдыглары характерик сәһвләр груплашдырылыр вә синифдә мүзакирә эдилир.

Эв тапшырыгларына диггәтли мүнасибәт, тапшырыг үчүн материалын сечилмәси үзәриндә дүшүнүлмүш вә һәртәрәфли ишләмәк, шакирдләрин систематик олараг билийини йохламаг, ишин мәзмунуна вә апарылмасына олан тәләбләр—бүтүн бунлар шакирдләрин Азәрбайчан дилиндән йүксәк мүвәффәгиййәтә наил олмаларына көмәк эдир.

Редаксия һей'әти: Ә. Рәчәбов (редактор), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, А. Абдуллаев, Ә. Әфәндизадә, Һ. Һәсәнов вә А. Ахундов.
Корректору И. Фәрәчуллаев.

Чапа имзаланмыш 8/VIII-1958-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$=3,13, чап вәрәги 5,69

ФГ 13235 Сифариш № 2689 Тираж 5,000

Редаксиянын адреси: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт эви, 5-чи мәртәбә, телефон № 3-13-45.
Бирләшмиш нәшриййат мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137.